

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 24 (16635)

2003 чылдың
МАРТ 4,
ВТОРНИК

Ат салган шагы 19.00
Садар өртээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны ЧЫЛЫГ, ЧЫРЫК ДЭЭШ

Республиканың одалга сезонунуң үезинде ажыглаан чылыг, чырык энергиясында өрелерни төлээриниң талазы-биле хемчеглерни алырының дугайында айтырыгны ТР-ниң Чазаның хуралына ч. таалашкан. Хуралды ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак башкарып эрттирген. Аңаа Чазак кежигүннери, яамыларның, ведомстволарның, албан черлериниң удуртукчулары киришкен.

ТР-ниң Чазаның калбак хуралына чугаалажып көөрү-биле "Тыва коммунэнерго" ККБ-де болгаш "Тываэнерго" ажык акционер ниитилелинде ажыглаан чылыг, чырык энергиязы дээш өрелерни төлээриниң талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглерни алырының дугайында" доктаалдың төлөвилелин март 10-га чедир ажылдап кылырын ТР-ниң Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агый яамызынга (А.М. Делег), Чазак аппаратының удуртукчусу – ТР-ниң сайыды Д.-С.Б. Яндакка дааскан.

Ол хуралга кожуун чагыр-

галарының даргаларын, оларның экономика талазы-биле оралакчыларын, кожууннарның саң-хөө килдистериниң, казначействоларның удуртукчуларын, суму, суур чагыргаларының даргаларын чалаар.

Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчусунуң электри энергиязын чылдагаан чок черге өжүрүп турганының дугайында доктаал төлөвилелин ажылдап кылгаш, ТР-ниң Чазаның хуралына чугаалажып көөрү-биле киирерин хоорай чагыргазының даргазы Д.К. Донгакка дааскан.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧАА КЕРЭЭЛЕРНИ ЧАРАР

Февраль 28-те ТР-ниң Чазак Бажыңыга Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың удуртукчулары-биле эң эки тудуг төлөвилели деп конкурсту тудуг организацияларының аразына эрттирериниң дугайында хурал болган.

Аңаа Тыва Республиканың бүгү булуңнарында ажылдап турар тудуг организацияларының удуртукчулары, ТР-ниң Чазаның Экономика яамызының сайыды С.Н. Сапова, Тудуг яамызының төлээлери киришкен.

Эрткен 2002 чылда Тыва Республиканың девискээринге тудуг ажылы чорударына ТР-ниң Чазак ниитизи-биле 240 млн. рубльди чарыгдан. Ынчалза-даа тудуг ажылдары чоруп турган 200 ажыг тудуг объектилерниң чүгле кажы долузубиле туттунуп, ажылгалга кирген. Ынчангаш ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак бо 2003 чылда ажылгалга кирер

тудуг объектилерниң санын 35 чедир кызырар деп шийтпирлээн. Тудуг ажылына көрдүнгөн акша-хөреңгини кайы хамаанчок чарыгдавазы-биле ТР-ниң Саң-хөө яамызында капитал-тудуг салбырын ажыткан. Оон даргазы кылдыр К.С. Ондур томуйлаткан. Ынчангаш тудуг организацияларына акша-хөреңгини ук салбыр кылдырган ажылын көрүп тургаш, үндүрүп бээр апаар.

Чедир туттунмаан тудуг объектилеринде ажылдап турар организациялар бо чылын ТР-ниң Чазак-биле чаа керээлери чарар. Ук чаа керээлер езугаар тудугчулар шынгы хулээлгелерни боттарына алыр.

Борис ОНДАР.

ЧОН-БИЛЕ СЫРЫЙ АЖЫЛДААР-ДАА БИС

Чеди-Хөл кожуунуң ады чараш-ла. Ону Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы К.-Э.К.Кудажының саналы-биле кожуун төвү Хову-Аксы суурнуң ындыы талазында меңги баштыг Чеди-Хөл тайгазының ады-биле адаан. Бо хүннерде чеди-хөлчүлөр кожуунуң тургустунганындан бээр 10 чыл болганын демдеглеп эрттирип турар. А чайын "кобальтылыг" Хову-Аксы 50 чыл болган оюн демдеглээр.

Кожуун чагырыкчызы база аныяк, чаа-

— Николай Иванович, кожуун чагырыкчызының албан-дужаалыңа ажылдаа-ла үр болбаан болгай силер. Ол үеден бо хүннерге чедир кандыг-кандыг ажылдарны кылып четтигиттиңер?

— Эрткен чылдың апрель 28-те кожуунуң чурттакчы чонунуң бүзүрелин алгаш, бо албан-дужаалга ажылдап эгелей берген үемде колдуу өөредилге чылы дооступ турган. Ынчангаш бюджет организациялары-биле

ла 40 харлыг. Ол 2002 чылдың апрель 28-те кожуунга болган шиллелгелиг сонгулдаларга чонунуң бүзүрелин чаалап алгаш, кожуун чагырыкчызының албан-дужаалыңа сонгуткан. Байырлалдар бүдүүзүндө бистиң корреспондентивис Чеди-Хөл кожуунуң чагырыкчызы Николай ДАРТАЙ-ООЛ-биле ужурашкаш, чугааны кылган.

сырый ажылдап эгелээн мен. "Солнышко", "Светлячок" болгаш өске-даа уруглар садтарына капитал септелгени кылып чоруткан. Элегес суурга 4 чыл бурунгаар октатынган бажыңны кожуун бодунуң күжү-биле 174 муң рубльди үндүргеш, 50 кижичурттаар интернатты туткан. Аңаа чединмес өг-бүлелерден уруглар болгаш малчынар ажы-төлү чурттаар. Кожуунуң чурттакчылары төп телевидение-ниң чүгле 1,2 каналын көрүп турган. Ынчалза-даа бистиң кожуунуң депутаты, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюннуң дузазы-биле чеди-хөлчүлөр НТВ каналын көөр аргалыг апарган. Компьютер ажыглап тургаш, чурок тырттырар черни бистиң республиканың Садыг яамызының даргазы А.В. Брокертин дузазы-биле ажыттывыс. Бистиң суурууска баш таарар чер чок турган, ынчалза-даа ону база кылып ап четтигиттивис. Ада-ие хайгааралындан үнген, берге кижизидилгелиг уругларны шын орукче углаары-биле социал

камгалал төвүн ажыттывыс. Ол черниң директорун база томуйлаан. Ук төпте бо хүннерде амдызында 15 уруг бар. 2002 чылда ажыл чок 26 кижиге мал-маган, ногаа, картофель өстүреринге өмөк-дөмөк кылдыр 9 муң рубльге субсидия акшазын берген бис. Кожуунуң девискээринге барык 2 млн. рубльге Чеди-Хөлде чурттап турар кижилерниң күжү-биле капитал септелгени чоруттувус. Бо хүннерде кожуунда бар бюджет организациялары доозазы ажылдап турар. Кышка белеткеливис чүгээр болганы-биле кыш эки эрткен. Удавас час келир, оон-биле чергелештир чаксы тарылгага белеткел эгелээр болгай. Ынчангаш ТР-ниң Чазак Даргазының эрттиргени аграр секторну бо чылын хөгжүдериниң талазы-биле селектор хуралын чүүлдүгүнүп дыңнааш, март айда көдээ ажыл-агыйлар черлеринге хуу ажыл-агыйлыг кижилерге барып, чеже техника барыл, чеже кижичуртал, саазын кырында-даа, херек кырында-даа дээш, оон-даа өске айтырыгларны тодарадыр бис. Маңаа хамаарыштыр январь айда техникага хамаарыштыр тодарадылганы (инвентаризация)

(Уланчызы 2-ги арында).

Интернеттен медээлер

◆ Иракта байдал нарын бооп артпышаан. АКШ-тын болгаш ооң талалакчыларының самолеттары Ирактың мурнуу талазында көжүп чоруур радар тургузугларын болгаш "чер-агаар" дээр ракета салып үндүрер тургузугларны бомбалаан. АКШ-тын Төп командьлалының дыңнадыындан алырга, бомбалаашкыны Насирия чоогунга кылган дээн.

◆ Ирак тала бомбалаашкын Басрой чоогунга болган дээн, тайбың үш кижичурталган деп дыңнаткан.

◆ "Ирактын чепсээн дүжүрер идеяга "ылап-ла бердинген мен", американнар ону кылбас болза, кылырынче оларны албадаар мен" деп, британ премьер-

министр Тони Блэр медеглээн.

◆ Садам Хусейни эрге-дужаалындан дүжүреринче АКШ-тын кыйгырыын Канаданың премьер-министри Жан Кретьен шынгы шүгүмчүлээн. "Эрге-чагыргаларны дүжүрүп эгелээн болганыңарда, даарта кымны дүжүрер силер, дүжүрер кижилеринер даңзызын менээ бериңер" — деп, Кретьен Мехикога чоруп тургаш, медеглээн.

◆ "Аль-Самуд-2" деп ракеталарны узуткаар дугайында Ирактың азаашкыны боттанып эгелээн. Дүүн хүнге чедир ыңдыг 12 ракетаны одура кезип узуткаан. Бо ажылды КНО-нуң Иракта инспекциязының удуртукчусу Ханс Бликс бедии-биле үнелээн.

◆ Римниң ламазы Иоанн

Павел II албан-чоруу кылып, август айда Моолга кээр. Ол дугайын Ватиканның Моолда элчини архиепископ Джованни Батиста Морандини дыңнаткан. Иоанн Павел II Моолда католиктерниң амьдыралы-биле таньжар. Амгы үеде Моолда 136 католик чурттап турар.

◆ Бо чылдың декабрьда Күрдума депутаттарының болгаш 2004 чылдың март айда президент сонгулдаларына 7,8 млрд. рубльди чарыгдар. Ниитизи-биле 2003 чылдың күрүне бюджетинден 9 млрд. 825,8 млн. рубльди Төп сонгулда комиссиязынга бээр.

◆ 2002 чылда РФ-тиң Президентизиниң Чарлыын езугаар херек эрттирип турган 182 ки-

жиге келдерелди көргүскен. Тодаргайлаарга, шийттирген 107 кижиниң херек эрттирер хуусаазын кызырган, 75 кижини шуут хостап үндүрген.

◆ Эрткен четверте Грузияның девискээриниң кырынга АКШ-тын шериг-агаар күштериниң U-2S самолет-шпиону ужуп чоранын Россияның агаардан халдаашкына удур албаны хайгарап турганын полковник Александр Дробышевский дыңнаткан. Ол самолет-шпион россияны кызыгардан 20-25 км ырак черден эрткен.

◆ Москвага ядролуг айыыл чок чорук талазы-биле делегей төвүнүң чингине директору

Сергей Бугаенкону өлүрген. 68 харлыг Бугаенконуң бажын чара хап каан чыткан. Ону чагыг езугаар өлүргөн деп каразып турар.

◆ 2003 чылда Россияны болгаш Кыдат Улус Республиканың удуртукчуларының ужуражышкыны үш удаа болурун даштыкы херектер сайыды Игорь Иванов дыңнаткан. Санкт-Петербургуң 300 чыл байырлалына КУР-нуң удуртукчусу келир, оон соонда ийи ужуражышкын болур.

◆ Грузия амдангыг чем белеткээр пагаларны Францияге чорударын шийтпирлээн. ("Газета.RU"-нуң Интернеттен медээлеринден).

Туразында аажылал

ХООЙЛУГА ДҮҮШПЕС

Февраль 27-де ТР-нің Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак республикага өй-өйлөп чырык өжүрөр чорукка хамаарыштыр хурал эрттирген.

Аңаа ТР-нің Энергетика, транспорт болгаш орук ажил-агый яамызының, Кызыл хоорай чагыргазының, "Тываэнерго" болгаш "Тувкоммунэнегону" төлээлери киришкен. Шак аңаа "Тываэнерго" эгелээни өй-өйлөп чырык өжүрөр чоруктуң хойлууга дүгжүр-дүүшпезин дугайын чугаалашкан. ТР-нің Чазаның ол айтырыг талазы-биле туружун Юстиция яамызының сайыды А.А.Язев өй-өйлөп чырык өжүрөр чорукту хойлууга дүүшпес деп буруу шавышкын-биле илереткен. "Тываэнерго" ААН бодунун шын эвес хөдөлишкени-биле РФ-тиң хамааты хойлуунун 546-гы чүүлүн хажыткан бооп турар. А.А.Язев чырык өжүрүшкүнеринден когараан кижилер судче билдиришкени кирип болур, билдиришкени кирип бергенге үе кажан-даа орай эвес дээрзин онзалал демдеглээн.

Ук хуралга киришкен "Тываэнерго" чингине директору Н.Даңзы чырык өжүрүп турганының чылдагаанын аргажоктан

алдынган хемчеглер деп агартынып, хамык бурууну "Красноярскэнерго", "Россияның чаңгыс аай энергосистемазынче" чууй кагган. ТР-нің Чазаның удуртулгазы оон өй-өйлөп чырык өжүрөр чорукту соксадырын негезен.

Ол-ла хүн Ш.Д. Ооржак Кызылдың Лопсанчап кудумчузунда чырык өжүрүшкүндөн когараан чурттакчы чон-биле ужурашкан. Орта Ш.Д. Ооржак өй-өйлөп чырык өжүрөр чоруктуң хойлууга дүүшпезин, ол дээш шынчы хемчеглерни ап чорутканын дыңнаткан.

Ол-ла хүннүң кежээзинде ТР-нің Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак ук айтырыгга хамаарыштыр тускай хуралды эрттирген. "Тываэнерго" болгаш "Тувкоммунэнегону" удуртукчуларына чон-биле чырык, чылыг өртөөнгө хамаарыштыр шынчы ажилдаарын сагындырган. ТР-нің Саң-хөө яамызынга болгаш Кызылдың хоорай чагыргазына чуртталга субсидияларына хамаарышкан айтырыгларны дарый шиитпирлээрин дааскан. Оон ыңай өрелиг кижилерге чиигелделер дугайында айтырыг база шиитпирлэттинген.

Борис БОРБАНАЙ.

ЧОН-БИЛЕ СЫРЫЙ АЖЫЛДААР-ДАА БИС

(Төнчүзү. Эгези I-ги арында).

кылдывыс. Даңзыда чеже автомашина барыл, олар четче-бүрүн бе дээн угланышкын-биле ажылды чоруттувус.

— Түннели кандыг болганыл?

— Колдуу техника үндүр бижиттинген-дир. Ынчангаш бар-ла техниканы септеп кылгаш, хуу кижилер-биле бир демниг ажилдаар апаар бис.

— Ындыг-дыр. Бо чылда планыңар кандыгыл?

— Орук тудуунун талазы-биле кожунга 9 км орук кылыр-биле акшаны камгалап алды-выс. Бистиң кожунун депутат-ды В.М. Оюннун деткимчези-биле 2 км орукту кылган. Хову-Аксы суурда универмаг бар, ону шывыгыг рынок кылдыр эде кылдыр бис. Чуртталга-коммунал ажил-агыйга хамаарыштыр чугаалап каар чүвем болза, Сайлыг суурга баян тудуун кожун күжү-биле тудуп алыр деп турар бис. Ооң сметады бо хүннерде белен. Хөлчүк биле Чал-Кежигге база бичежек баняны кылыр бис. Идик септээр, хереглел техниказын септээр-биле мастерскаяларны база аякдар деп турар бис. Оон аңгыда Хову-Аксында харылзаа талазы-биле берге байдалды өөренип көргөш, харылзаа айтырыгын шиитпирлээр-биле республика бюджетинден бистиң кожунга 1,5 млн. рубльди камгалап ал-

дывыс. Кожунда 25 хуу орус чон чурттап турарын барымдаалааш, ону албан кылыр бис. Элегес школазын тударыңга 9 млн. рубльди база камгалап ап шыдаан бис. Аңаа библиотеканы, спортзалды болгаш өске-даа класстарны кылыры көрдүнүп турар. Федералдыг программа езугаар Чал-Кежиг суурга сугтарылга системазы кылыр-биле 400 муң рубльди камгалап алдывыс. Ол черге бо чайын 660 гектарга картофель болгаш ногаа культураларын тарыыр бис. Аныктар программаның күсөлдөзүн кылып чорударыңга көрдүнгөн акша-биле Хөлчүк суурда ийи аал чурттаар бажыңның тудуун бо чылын доозар бис. Бөгүн бистер эрги өрт чериниң бажыңын септеп кылгаш, ону элээди уругларның спорт школазы кылдыр эде кылдывыс.

— Чугаавыс дооступ тур, сөөлгү айтырыгдан салып көрей. Кожуннун бир дугаар чагырыкчызы кымыл?

— Кожуннун бир дугаар чагырыкчызы болза Василий Оюн. Ол база-ла бо кожундан депутат бооп сонгудурунган. Бо хүннерге чедир депутаттыкы-биле харылзаавысты үспейн чоруур бис.

— Николай Иванович, берген интервьюңар дээш четтирдим, ажылыңарга чедишкениңиз күзедим. Игорь ДАМДАК чугаалашкан.

Томуулаашкын

УДУРТУЛГА СОЛУШКАН

РФ-тиң Дээди судунун чанында Суд департаментизиниң чингине директору А.В. Гусевтиң бо чылдың февраль 28-ге үндүргени №119 дужаалы-биле Суд департаментизиниң Тыва Республикада Эргелелиниң начальнигинге Зарина Күнзекти томуулаан.

Зарина Маадыровна Күнзек 1969 чылда Каа-Хем кожунунун Бүрөн-Бай-Хаак суурунга төрүттүнгөн. 1991 чылда Пермьнин күрүне университетинин юридиктиг факультетин дооскаш, Тыва АССР-ниң Юстиция яамызынга ажилдап эгелээн. Бо албан-дужаалга томууладырының бетинде Россияның Юстиция яамызының Тыва Республикада Эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы болуп ажилдап турган. Юстицияның I класының чөвүлөкчизи эргелиг.

Алима МОНГУШ.

ТР-нің Чазанда КЫЛБАДАНЫН КЫЛЫМ ДЭЭР

Февраль 28-ге Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак тудуг организацияларының удуртукчулары-биле чөвүлөп хуралды эрттирген. Аңаа керээ езугаар ажилдап турар 20 ажыг тудуг организацияларының болгаш бүдүрүлгелериниң удуртукчулары, а ол ышкаш яамылар болгаш ведомстволарның харысалгалыг ажилдакчылары киришкен.

Хуралга кол чугаалашкан айтырыг — инвестиция тудугларының ажылгалга кириилдизиниң саадап турары. Өй-шаанда долу хемчээлдиг акшаландырып турза-даа, бо хүннерде айыттынган хуу-саазында дужааттынмаан оран-саваның саны чээрби ажып турар, оларның чартык кези — мурнады көөр тудуглар. Чижек кылдыр алырга, республиканың туберкулезка удур диспансеринге немелде тудуг, халдавырлыг аарыглар эмнелгези, аэровокзал комплекзи, республиканың чурт-шинчилел музейи, Кызылдың арыглал дериг-херекселдери болгаш оон-даа өске.

Ажылдың хожудап, чылбайн турарының чылдагааннарын сайгарып турда, чамдык керээлиг тудуг организациялары кылган ажилдарының түннелдериниң дугайында илеткеп тура, шынчы эвес аргаларны ажылгап, кылбаан чүвезин кылган кылдыр медеглээр, "удаваас ажылгалга кирер" деп аазаашкыннар бээр таварылгалар хөй дээрзин Шериг-оол Дизижилович демдеглээн.

Чөвүлөп хурал үезинде тудуг объектилериниң талазы-биле керээ-дугуржулгаларны эде чарарын, оларны ажылгалга кирилериниң хуусааларын эде көөрүн шиитпирлээн. Ук объектилерни тудуп доозарыңга үндүрүп берип турар акша-хөреңгилериниң чада аайы-биле чарыгдалдарын республиканың Саң-хөө яамызының чанында чоокта чаа тургустунган инвестиция программаларының, орук фондузунун болгаш капитал септелгениң акша-хөреңгилериниң ажылгалын контрольдаар килдиз хайгааралга алыр. Оон аңгыда шилчип келген болгаш чаа эгелээн инвестиция объектилериниң бүрүн паспорттаашкынын чорудар.

Чөвүлөп хуралдың киржикчилери 27 млн. рубль түңнүг капитал салышкыннарның үлөп, хуваалдазының дугайында айтырыгны база чугаалашканнар. Ажылгалга дарый кириер дээн объектилериниң санынче аэровокзал комплекзиниң, бизнес-төптүң, Кызыл хоорайның арыглал дериг-херекселдериниң тудугларын кириген.

Юлия ШЕЛУДЬКО.

Дуржулгандан каш сөс

1. Чем элбек-даа болза...

"Донганы уттундурбас, аштааны уттундура бээр", тыва улустун үлегер чугаазы чиге-ле болгай. Ужен, дөргөн чылдарда Хемчиктин соогун уттур аргам чок ийин. Ол шагда мээң эскериглерим: декабрь, январь айларда Кызыл-Тайга кырындан көөрге, шынаа көзүлбес, туман-биле шыптына берген хүнээр чүве-ле болгай. Хемчик аалдарының инектериниң кудуруунун кылдары доңгаш, дүжүп каар. Оон чоорту-ла кудурук бажындан эгелеп доңуп өскээр. Часка чедир инектерниң кудуруктары орту чедир доңа бээр. Донган кудуруктар чазын кургааш, үстүгүлөп каар. Ол шагда Хемчик аалдарыңга чолдак кудуруктуг инектер хөй турган чүве.

Кыжын төрөөн кулуннарның кулактары доңгаш, сынгылап каар, чолдак кулактыг, докпак малдарның тургулаанын база сактыр-дыр мен. Үстүнде чижекти ол шагда малды кыш ажырып аарының берге турганын амгы үениң анык малчыннары билип алзыннар дээш бижип ораарым ол.

Тыва кижилериниң төлдериниң бир демей, билип кээримден тура-ла, мал аразыңга өзүп келдим. Күш-ажылчы чылдарымын база мал ажылы-биле холбаалыг ажилдап, чурттап эрттирдим.

Эрзинниң кышкы мал одалары колдуунда-ла ховуларда, мал кыштаглары база ында, соок, чыварлыг черлерде боор оран-болгай. Аңаа мээң ажилдап, чурттап чоран чылдарымда ылаңгыя алдан, чеден чылдарның соогун кижини канчап уттур боор. Декабрьның ийиги чартындан январь ай төнгүже үзүктөл чокка соор турган чүве. Малдың арып-доруп баксыраары сооктан кол хамаарылгалыг боор чүве чоран. Мал чеми элбек-даа болза, малды сооктан камгалавас болза, оң арып-чудаары дыка дүргөн боор чүве. Маңаа чаңгыс чижектен кирип көрей: сезен чылдарның эгези турган боор, сооктуң хемчээли дөргөн градустан ажып турган. Ынчангы "Чаа орук" совхозтун Сайлыг-Хонаш кыштаанга анык казыралар кыштап турган. Аңаа мал чеми (сиген) четчири-биле бар турган. Чадагай кажаяга сиген каап берип, чөмгерип турбузе казыралар арып-чудап, харын-даа ийи-бирээлеп хорал эгелээн. Казыраларны чылыг кажаяга тургузу баглагылааш, өйлүг чөм-биле чөмгериниң түннелинде оларның күжү доктаап, сергей бергеннер.

База бир чижек, ол-ла чылда

"Нарын" совхозтун ховуга бир кодан азырал хураган (тогдулар) кыштаан чүве. Оларны чадагай кажаяга киригеш, сиген каап бээрге, чем чиир хары чок, доңгаш даванарын бөле басып алган тургулаар болган. Ховуну далбылааш, далбый оруунга сигенни чажып бээрге, олар сигенни чыып чивышаан, улаштыр казып ойттааш, ажырбайн барганнар. Шээр мал тургузу азыралга таарышпас, шимчеп, кылаштап, кастынып чоруур ужурул дээрзинге ынчан-на бүзүрөөн мен.

Ажылдап чоран чылдарымын дуржулгандан кышкы малга эң-не айылыг чүве соок дээрзинге бүзүрөп, амыдыралга көргөн мен. Кышкы малдың кажаязын хөлүн эрттир чылыглап болбас чүве чоран. Дүне кажая ишти изээш, мал деридер, кажаязындан дерлиг үнгөн малдың дүгү дожаңнааш, хүнээдир хаарар. Хөлүн эрттир чылыг кажаяның ишти шыгычал боор чүве.

Сөөлгү чылдарда, ылаңгыя 2001, 2002 чылдарда, кыштын соогу камныг апарган, малды кыш ажыраарына таарымчалыг болу бергенин эскерип чор мен. Кышкы малга сооктуң айылыны дугайында допчу сактышкыны, анык малчыннарга дуза-даа болу бээр чадавас деп бодааш, бижидим.

2. Малдың часкы ажаалдазы

Күскү, узун чаагай кышкы соок камныг болган тудум, час узун, берге болурун амыдыралга көрүп келдим.

Чазын арып-чудап баксыраан малдың ажаалдазының чымшыты кышкы малдан дора боор чүве. Ылаңгыя хар эрип, хар суу (сарыг-суг) оялчыкталып турар үеде чудаан мал ону кызыгаар чокка ижиптер. Бодап көөрге, арып баксыраан мал оңгап-суксаар хире чүве. Чудангы мал сарыг-суг оялчыгы, малгаштыг черлерге чүткүүр, аңаа кадалып, дүжүп өлүр боор чүве болгай. Ынчангаш часкы малга доктаамал кадат база херек апаар.

Мындыг чижектен көргүзүп көрей. Алдан чылдарның төңчүзүнде турган боор, Эрзинниң Ленин аттыг колхозтун Тере-Хөл чоогунга Кара-Хая деп черге хураган-тогдулар кыштаан. Ол кодан чазын чудап эгелээн. Малдап турган кадарчызы, "тогдуларымның боску ыжып өлүп тур, ыңдыг аарыг тывылган" деп чедип келген. Мал эмчилерин чорударывыска, тодаргай түннел үндүрүп шыдаваан-

нар. Ынчан ветеринария эртемнериниң кандидады Илья Кызыл-оолду чалаан бис. Илья Дөңгүр-оол огул Кызылдан кел сал-ла меңээ келди. Тогдуларның өлүп турарының чылдагаанын чугаалап бээримге, боданып олуруп-олуруп, "ол-даа билдингир аарыг-дыр, мен силерге көргүзүп берейн, кады чоруулу" деп-ле мындыг. Улуг сонуургал-биле кады чорупкан мен.

Илья Дөңгүр-оол огул бир өлгөн тогду койнуң сегин часкаш, чүрөөн уштуп эккелди. "Мал арган-даа болза, чүрөөн дөзүн долгандыр чаг соргаа турар ужурул. Бо чүректи көрүп тур силер бе, дөзүңде бичи-даа агарар чүве чок" — дидир. Шынап-ла, чүрээ ылчырай берген, чүрекке дөмейлешпес болду. Бүрөөнниң даштында шырыңмазын дежиштерге, суг төктү берди.

— Чудаан мал деп чүве ол-дур, бүрээ-даа, чүрээ-даа ажилдавас, ишкен суу боостаазын, өөз дургаар селгектелдир сарыга бээр — деп меңээ тайылбырлап берди.

Оон бээр-ле боску болуптур селгектели берген малды аргажок чудааны ол деп билер апарган мен. Чүгле шээр мал эвес, бода мал чудаарга база шак-ла ыңдыг болур боор чүве чоран.

Чазын кыштагдан эртежиң кургаг, арыг черлерге чагалап көшкени дээр, часкы хүнге эрөөн кыштаг черниң бурулааш сарыг өдөө мал хөрөөнчө кирер, ооң уламындан малдың өкпе, чүрээ аарып болур. Чазаглап хонар хонаштарга хар-чаъс, хат-шуургандан малды камгалаар серилер кылып алыры чугула.

Чудаан мал чазын чаа үнгөн көк сиген ойттааш база баксыраар, чаш көк сигенниң шыгы улуг болгаш ону чудаан (арган) малдын ишти-хырны, баары, бүүректери шингээдип шыдавайн баар. Чаш көк сигенге арган малдың мыаа суугап, белин угбайн баар. Часкы көк сиген чаа үнүп турар үеде мал одарыңга доктаавастай бээр, чаш көк сүрүп, таралдыр маңашкаш чоруптар, арган багайлары чыткылап каар. Ол үеде коданны доктаадып кадарар шыңгыы кадат херек апаар.

Бо кыштын байдалын эскерип көөрге, час узап, берге-дээр чадавас хире. Малчыннар часты малга хорамча чок, чедимчелиг эрттирер дээш, амдыгааштан белеткенири чугула деп бодаар-дыр мен.

Аваа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн хуужудар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Хоойлужудулга палатазы 2002 чылдың декабрь 20-де хүлээп алган.
Төлээлекчилер палатазы 2003 чылдың февраль 7-де чүүлдүг деп көргөн.

Бо Хоойлу «Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужударының дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр хүлээп алдынган.

I эге. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Күрүне өнчүзүн хуужудары деп билиштин

Күрүне өнчүзүн хуужудары дээрже Тыва Республиканың өнчүзүндө турар эт-хөреңгиниң орнун тургузуп, хуу кижилерниң база (азы) юридиктиг албан чериниң өнчүзү кылдыр дамчыдарын ынча деп билер.

2 чүүл. Күрүне эт-хөреңгизин хуужударының кол-кол принциптери

1. Күрүне эт-хөреңгизиниң садып алыкчыларының эргези дең база күрүне эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазы ажык, тода турда, күрүне эт-хөреңгизин хуужудар.

2. Күрүне өнчү-хөреңгизин хуу кижилерниң болгаш (азы) юридиктиг эргелиг албан черлериниң хууда өнчүзү кылдыр (төлөп тургаш, чок болза эге капиталын күрүне өнчү-хөреңгизин кылдыр берип каар акционер ажык ниитилелдерниң акцияларын күрүне өнчүзүнге дужагааш) чүгле ону дедир эгидер арга-биле дүрүм езуугаар дамчыдып бээр.

3 чүүл. Бо Хоойлунун күштүг болуп адырлары

1. Бо Хоойлу күрүне өнчү-хөреңгизин хуужудуп турар үеде тыптып келир болгаш өнчү-хөреңгини эргелеп-башкары-биле оларның холбашкан хамаарылгаларын таарыштырып турар.

2. Бо Хоойлунун күжү:
1) шимчeves объектилерниң турары, ооң иштинде өнчү-хөреңги комплекстериниң турары, чер участоктарын хоойлу езуугаар дамчыдарындан ангы черлерни;

2) бойдус курлавырларын;
3) күрүне чуртталга фондузун;
4) күрүне курлавырын;

5) шажын организацияларының өнчүзү кылдыр чүдүлге бажың-балгаттарын болгаш туудугларын оларга хамааржыр чер участоктары-биле кады күрүне өнчүзүндө шажын-чүдүлгеге хамааржыр ужуруткалыг өске-даа чер участоктарын дедир эгитпейн ажыглаары-биле;

6) күрүне албан черлерин эде организа-стап турда, тургустунган коммерциялыг эвес организацияларның өнчүзүндө күрүне өнчү-хөреңгизини кылдыр;

7) оларның ажыл-агый эргелелинге азы оперативтиг эргелеринге быжыглан күрүне өнчү-хөреңгизиниң бүдүрүлгелериниң, күрүне албан черлериниң өнчү-хөреңгизин;

8) судтуң шийтпиринге үндезилээш, күрүне эт-хөреңгизин;

9) федералдыг хоойлуларда көрдүнгөн таварылгаларда, оларны акционер ниитилел садып алырын негээр эрге Тыва Республикага туруп келгенде, акциялар хоойлу езуугаар орта хамаарышпас.

Бо пунктта айтылган күрүне өнчү-хөреңгизин хоойлу езуугаар дамчыдарын федералдыг хоойлулар езуугаар болгаш оларга дүүштүр хүлээп алган нормативтиг эрге-хоойлу актылары-биле таарыштырар.

3. Хамааты эргелериниң объектилеринге федералдыг хоойлулар езуугаар хамаарыштырган, саарарын чөпшээрeves, (саарылгадан хураган объектилерге) өнчү-хөреңгини, а ол ышкаш федералдыг хоойлуларда айтып доктааткан чурум езуугаар чүгле күрүне өнчүзүнге турар ужурутлук өнчү-хөреңгини хуужутпас.

4. «Күрүне болгаш муниципалитет өнчү-хөреңгизин хуужудар дугайында» Федералдыг хоойлу-биле база бо Хоойлу-биле таарыштыр көрдүмзүн күрүне өнчү-хөреңгизин хоойлу езуугаар дамчыдар талазы-биле хамаарылгаларга хамааты хоойлужудулганың нормаларын ажыглаар.

4 чүүл. Хуужудулга дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы

1. Хуужудулга дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазы бо Хоойлудан болгаш аңаа дүүштүр хүлээп ап турары Тыва Республиканың өске-даа

хоойлуларындан база Тыва Республиканың эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг өске-даа актылардан тургустунар.

Күрүне өнчү-хөреңгизин хуужудар дугайында өске хоойлуларда кирген нормалар дугайында хуужудулга дугайында федералдыг хоойлужудулгага болгаш аңаа дүүштүр хүлээп ап турары Россия Федерациязының эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг өске-даа актыларынга чөрүшкөк эвес болур ужурутлук.

2. Муниципалитет өнчү-хөреңгизин тус черниң бот-башкарылга органнары хуужудулга дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр боттары тускай ангы хуужудар.

5 чүүл. Хуужудулга талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның эргези

1. Хуужудулга бөлүүнге күрүне өнчү-хөреңгизиниң чыгыс аай политиказын боттандыры-биле Тыва Республиканың Чазаа:

1) хамаарышкан чылда күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының баш бурунгаар көргөн планын (программазын) чылдың-на бадылаар;

2) эрткен чылда хуужудулганың түннелдериниң дугайында отчетту Тыва Республиканың Улуг Хуралынга кириер;

3) хуужудулга айтырылгаларының талазы-биле эрге-хоойлунун нормативтиг актыларын парлап үндүрер;

4) күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының айтырылгаларының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының ажылын удуртур;

5) күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының негелделериниң дугайында шийтпирлерни хүлээп алыр;

6) күрүне өнчү-хөреңгизиниң хуужудулгазы дээш контролду боттандыраар;

7) бо Хоойлуда көрдүнгөн өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар.

2. Тыва Республиканың Чазааның тускай даалгазы-биле ооң өмүнээзинден күрүне өнчү-хөреңгизин хуужудуп турары өнчү-хөреңгизин садар талазы-биле хүлээлгени Тыва Республиканың Өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызы боттандыраар.

II эге. КҮРҮНЕ ӨНЧҮ-ХӨРЕҢГИНИ ХУУЖУДАРЫН ПЛАННААРЫ

6 чүүл. Күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының баш бурунгаар тургускан планы (программазы)

1. Тыва Республиканың Чазаа күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының баш бурунгаар санаан планын (программазын) чыл санында бадылаар.

2. Баш бурунгаар санап тургускан планга (программага) күрүне өнчү-хөреңгизиниң каттышкан бүдүрүлгелериниң, күрүне өнчүзүндө турар акционер ажык ниитилелдерниң база ол чылын хуужудар деп планнап турары күрүне өнчү-хөреңгизиниң даңзызы турар. Баш бурунгаар санап тургускан планга (программага) күрүне өнчү-хөреңгизиниң характеристиказын база ону хуужудар деп турары хуусааларын айтыр.

3. Республиканың амьдырал хандырылгазынга онза ужурутлук акционер ниитилелдерниң болгаш бүдүрүлгелериниң акцияларын акционер ниитилелдерни эргелеп-башкарынга Тыва Республиканың киржириниң хемчээлин эвээжедириниң дугайында азы ындыг бүдүрүлгелериниң санындан чамдык бүдүрүлгелерни казырының дугайында Тыва Республиканың Чазаа шийтпирни хүлээп алганының соонда, күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының баш бурунгаар санап тургускан планынга (программазынга) кириер.

7 чүүл. Күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының баш бурунгаар тургускан планын (программазын) чогаадып кылыр.

1. Саң-хөөнүн ээлчеглиг чылында күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының баш бурунгаар тургускан планын (программазын) төлевилелин Тыва Республиканың Чазааның хүлээп алганы Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларынга

дүүштүр чогаадып тургузар.

2. Тыва Республиканың Өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызы ооң эргезинде турар күрүне өнчү-хөреңгизин бүдүрүлгелерин хуужудар, а ол ышкаш экономиканың тодаргай адырында ажыл-чорудулганы боттандырып турар акционер ажык ниитилелдерниң күрүне өнчүзүндө турар акцияларын болгаш күрүне өнчү-хөреңгизин хуужудар дугайында саналды Тыва Республиканың Чазаанга кириер.

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күсөкчи органнары, күрүне өнчү-хөреңгизин бүдүрүлгелери, а ол ышкаш акциялары күрүне өнчүзүндө хамааржып турар акционер ажык ниитилелдер, юридиктиг эргелиг өске-даа албан черлери база хамаатылар саң-хөөнүн ээлчеглиг чылында күрүне өнчү-хөреңгизин хуужудар дугайында боттарының саналдарын Тыва Республиканың Чазаанга азы Тыва Республиканың Өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызынче чорудар эргелиг.

Күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының баш бурунгаар тургускан планын (программазын) ажылдап кылырының чурумун Тыва Республиканың Чазаа тодарадып айтыр.

3. Тыва Республиканың Чазааның бадылааны баш бурунгаар санап тургускан планын (программазын) саң-хөөнүн ээлчеглиг чылында республика бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың Хоойлу төлевилели-биле кады аңаа кожар документилерниң составынга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче чорудар.

8 чүүл. Күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының баш бурунгаар тургускан планының (программазының) күсөлдезиниң дугайында отчет.

1. Тыва Республиканың Чазаа чылдың-на май 1-ден орайтапайн, күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының баш бурунгаар тургускан планының (программазының) эрткен чылда күсөлдезиниң дугайында отчетту Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга кирип турар.

2. Күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының баш бурунгаар тургускан планының (программазының) эрткен чылда күсөлдезиниң дугайында отчетка эрткен чылда хуужуткан күрүне өнчү-хөреңгизиниң каттышкан бүдүрүлгелериниң өнчү-хөреңги талазы-биле комплекстериниң, акционер ажык ниитилелдерниң акцияларының болгаш күрүне өнчү-хөреңгизиниң даңзызын, хуужудулганың аргазын, хуусаазын болгаш дугуржулганың өртөөн айтып тургаш, кириер.

9 чүүл. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүндө туруп турар өнчү-хөреңгизин хуужударын планнаары

Тыва Республиканың күрүне өнчүзүндө бактаап турар өнчү-хөреңгизин хуужударын планнаарының чурумун Тыва Республиканың Чазаа тодарадыр.

III эге. КҮРҮНЕ ӨНЧҮ-ХӨРЕҢГИНИ ХУУЖУТКАНЫ ДЭЭШ ТӨЛЕВИР БАЗА ӨНЧҮ-ХӨРЕҢГИНИ САТКАНЫНДАН АЛГАН АКША-ХӨРЕҢГИЛЕРНИ ХУВААРЫ

10 чүүл. Күрүне өнчү-хөреңгизин садып алганының, сатканының дугуржулгазындан алган акша-хөреңгилерни хуваары

1. Күрүне өнчү-хөреңгизин сатканындан акша-хөреңгилер болза өнчү-хөреңгини хуужударын организа-стаарынга база эрттиреринге чарыгдалдарны казып каапкаш, күрүне өнчү-хөреңгизин төлээринге кириштир садып алыкчылардан алган акша-хөреңгилер болур.

Күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударын организа-стаарынга база эрттиреринге чарыгдалдарны хемчээлин болгаш хевирлерин Тыва Республиканың Чазаа

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, №155 2002 чылдың февраль 21.

айтып доктаадыр.

2. Күрүне өнчү-хөреңгизин сатканындан ай бүрүзүнүн бирээден он бешке чедир хүннеринде алган акша-хөреңгилерин ол айның чээрби бештен орай эвесе республика бюджетинче шилчидер ужурутлук. Күрүне өнчү-хөреңгизин сатканындан ай бүрүзүнүн он алдыдан үжөн бирге чедир алган акша-хөреңгилерин ол айның дараазында айының онун хүнүндөн орайтапайн, республика бюджетинче шилчидер ужурутлук.

3. Күрүне өнчү-хөреңгизин сатканындан алган акша-хөреңгилерни өйшаанда шилчитпээн таварылгаларда, Россия Федерациязының Үндүрүлгелер болгаш чыылда яамызының Тыва Республикада эргелели айтылган акша-хөреңгилерни маргыш чокка-ла үндүр бижиир эргелиг.

4. Күрүне өнчү-хөреңгилерин сатканындан алган акша-хөреңгилерни республика бюджетинче шилчидериниң чурумун болгаш үезин күсөкчи эрге-чагырганың бүрүн эргелиг органнары контролдаар.

IV эге. КҮРҮНЕ ӨНЧҮ-ХӨРЕҢГИНИ ХУУЖУДАРЫНЫ ЧУРУМУ БОЛГАН АРГАЛАРЫ

11 чүүл. Күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының чуруму

Күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының чурумун, күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының аргаларын, өнчү-хөреңгиниң чамдык хевирлерин хуужударының онзагай чүүлдерин, күрүне өнчү-хөреңгизин садып алганы өнчү-хөреңгизиниң өртөөн төлээриниң чурумун, акциялары күрүне өнчүзүндө кирип турар акционер ажык ниитилелдерни тургузарының эрге-хоойлу байдалының онзагай чүүлдерин, а ол ышкаш шилчириниң чурумун «Күрүне болгаш муниципалитет өнчү-хөреңгизин хуужудар дугайында» Федералдыг хоойлу езуугаар таарыштырар.

V эге. ТҮННЭЛ ЧҮҮЛДЕР

12 чүүл. Тыва Республиканың эт-хөреңгизиниң өнчү ээзи болур эргелерин камгалаары

1. Дүрүм езуугаар Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден күрүне өнчү-хөреңгизин садар талазы-биле хүлээлгени күсөлдөп турар Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызы Тыва Республиканың өнчү-хөреңги болгаш өске-даа эргелерин база хоойлу езуугаар эрге-ажыктарын камгалаар, а ол ышкаш күрүне өнчү-хөреңгизин камгалаары-биле Тыва Республиканың өмүнээзинден судтарже негелделер кириер болгаш судтарга чүве чугаалаар.

2. Күрүне өнчү-хөреңги ээзи болуп турар Тыва Республиканың эргелерин камгалаарын республика бюджетиниң, а ол ышкаш күрүне өнчү-хөреңгизин садып алганының база сатканының дугайында дугуржулгаларның түннелинде алган акша-хөреңгилерниң күсели-биле акшаландыраар.

3. Күрүне өнчү-хөреңгизин хуужуткан дугуржулгалар езуугаар хүлээлгелерни күсөлтээни дээш, торгаал хемчеглерден тыртканындан алган акша-хөреңгилерни республика бюджетинче шилчидер ужурутлук.

13 чүүл. Күрүне өнчү-хөреңгизин хуужудар дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазының күш чок болуру.

Бо Хоойлу күштүг болуп эгелзэн хүнүндө 2000 чылдың январь 16-да «Тыва Республикада күрүне өнчү-хөреңгизин хуужударының дугайында болгаш муниципалитет өнчү-хөреңгизин хуужударының үндезиннериниң дугайында» Тыва Республиканың №361 Хоойлузун күш чок деп санаар.

14 чүүл. Бо Хоойлунун күштүг болуп эгелээриниң чуруму

Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүндө күштүг болуп эгелээр.

ЧАЗАК ОТЧЕДУ

Хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну хандылары 2002 чылда ТР-ниң Чазаның болгаш эрге-хоойлу ажилдакчыларының кол сорулгаларының бирээзи турган. Ол айтырыгны канчаар шиитпирлеп турганын чугаалап бээрин ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы — ТР-ниң Чазак Даргазының чанында хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары Илья Николаевич ТОВАРИЩТАЙДАН бистиң корреспондентивис дилээн.

— Эрткен чылын республиканың эрге-хоойлу органның ажилдакчыларының оң мурнунда чылдарга бодаарга, ажылы элээн идепкейжээн. Ол, бир дугаарында, оларның ажил-

чорудулгазын таарыштырып турар эрге-хоойлу баазаны чаартынганы-биле холбаштыр экижээн. Кижиниң эргезин камгалаар талазы-биле эрге-хоойлу органның мурнунга тургустунган сорулгаларны боттандыраарына дүүштүр хөй шиитпирлерни хүлээп алганы-биле улуг базым кылдырган. Федералдыг хоойлуну хүлээп алганы-биле Россия Федерациязының кеземче күүселде, кеземче херээниң чорудулгазының кодекс-терин болгаш кеземче херектеринге ескерилгелерни база немелделерни киргени-биле кеземче херээн эрттирериниң чурумунга болгаш байдалына чигелделер көрдүнгөн, кеземче херээн оттурарын болгаш хоругдалга олуртурун суд таварыштыр шиитпирлээр кылдыр хоойлуда чурумчуткан.

Хоойлу-дүрүм баазаны чаар-

тыры болгаш сайзырадыры республика деңгелинде чоруп турар. 2003 чылдын февраль 14-те ТР-ниң Чазак Даргазы "Тыва Республиканың девискээринге административтиг харысалга дугайында" болгаш "Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органның административтиг комиссиязының дугайында" ТР-ниң хоойлуларынга ат салган. ТР-ниң Улуг Хуралында "Тыва Республиканың хамаатыларының хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалына киржилгезиниң дугайында" ТР-ниң Чазаның кириген хоойлу төлөвилелин ажилдап кылыры дооступ турар. Эрге-хоойлу органның кадрлар-биле быжыглаар, ооң материал-техниктиг хандырылганын быжыглаарынче онза кичээнгеи угландырган. Республикада Федералдыг айыыл чок чорук албанының, ИХЯ-ның, прокуратураның удуртулганы солуккан. Эрге-хоойлу органның адаккы чадазының ажилдакчыларынче шыңгы кичээнгеи угландырып турар. Ынчангаш участок төлөөлөрүнге 12 кижини немей берген. Республика девискээринге яамаларның, ведомстволарның болгаш хөй-ниити органицияларының киржилгези-биле чурттакчылыг суурларга социал-

профилактиктиг, дилеп тыварының операцияларын болгаш профилактиктиг ажилдарны чоруткан. Үндүрүг хоойлузунда хажыдышкыннарда, экономиктиг угланышкынның кем-херек үлгедишкыннери-биле демиселде эки чүүлдер бары демдеглеттинген. Ооң түннелинде ниитизи-биле кем-херек үлгедишкынниң саны кызырылган, ооң иштинде өлүрүүшкүн, үптээшкүн,

ондаа, кудумчуларга болгаш хөй-ниитиниң черлеринге кем-херек үлгедишкыннериниң өзүлдезин эрткен чылын доктаадып шыдаванывысты миннир ужурлуг бис.

Эрге-хоойлу органның, тус чер бот-башкарылга, кадык камгалал, өөредилге, культура органның назы четпестер ортузунга корум-чурум үрээшкенин болдурбазының профи-

КОРУМ-ЧУРУМУНУ БҮГҮ-НИИТИНИН

хөй-ниити черинге корум-чурум үрээшкени, өскөниң өнчүзүн оорлаары. Чижээлээрге, 2001 чылда бажың оору 1217 турган болза, 2002 чылда 746-га чедир кызырылган. Мал оору база кызырылган.

Ынчак ээрге чаңгыс талазы-биле мынчаар чугаалап болур, чүгле сөөлгү чылдарда бир дугаар кем-херек үлгедииниң талазы-биле кызырылганы чедип алган эвес, дыка хөй угланышкыннарда көскү чүүлдер чедип алдынган. Ооң-биле чергелештир кижиниң кадыына кара өжегерээн хора чедирер болгаш дээрбечи, орук-транспорт озал-

лактиктиг ажилдарын чорударынче амга чедир мөөнөп шыдавайн турар бис. Эрткен чылын эрге-хоойлу ажилдакчыларының киржилгези-биле чамдык участкарга эки ажилдарны кылып чоруткан, ол ажилдын практиказын дүвүрэнчиг болуп турар черлерге чорударын көрүп турар. Корум-чурум камгалалына күрүне структуразының ажилдакчыларын эвес, орта хөй-ниитини болгаш чурттакчы чонну калбаа-биле хаара тудар болза, ынчан чүгле ол айтырыг чүгээр шиитпирлеттинип болур. Кем-херек үлгедиин узуткаары — ол бүгү ниитилелдин херээ

БАДЫТКАПДАР БАР

Бо хүннерде республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларының күүселдезиниң дугайында Чазак Отчедунуң сайгарылгазы чер-черлерде ажил-агыйлар, коллективтиг бүдүрүлгелер аразында уламчылавышаан. Аңаа хамаарыштыр Тываның каайлы албанының ажил-чорудулгазында байдалды номчукчуларның кичээнгеи сонургадып көрейн.

Тываның каайлы черин таварыштыр илереттинген чүктериниң саны чылдан чылче өзүп, каайлы чериниң иштики структуразы чаартынып, кожа девискээрлерге үнмейн чыда, республиканың даштыкы-экономиктиг ажил-чорудулга киржикчилеринге боттарының барааннарына каайлы херектериниң чогуур документаларын долдурарына таарымчалыг байдалдар тургустунуп турар.

Россияның күрүнениң каайлы комитетиниң күженишкени-биле Тыва Республиканың Чазаның деткимчезинде чүгле эрткен чылдын дургузунда күрүне кызыгаарының Тыва талазына каайлы долдуралгаларын хевирлээрин болгаш ооң хыналдазын күштелдирери-биле Эркин кожуунуң "Цагаан-Тологой", Тес-Хемниң "Шара-Суур" база "Хандагайты" чаа хевирниң ийи таланың автомобиль эрттирилге пункттарын тургускаш, ажылдалда кириген. Бүгү делегей чергелиг чаа хевирниң чугула дериг-херекселдер-биле четчелеттинген эрттирилге пункттарының тудулгаларын ажылгалга киригени, даштыкы-экономиктиг харылзааларны калбартырынга, бараан саарылгазын улгаттырынга делгем орукту ажиткан болгаш күрүне кызыгаарын эрттир чажыды-биле бараан ажилдырар чоруктун агымын чавырылдырар

ужурлуг. Ындыг турбуже арыг эвес арын-нүүрлү сайгарлыкчылар хоойлуну хажытышышаан, харысалгадан кортпайн, кызыгаарже диттигиптерин бодаарлар. Каайлы хыналдазын оюп эрткеш, дугурушкан черден өскээр тыва кызыгаарын таварыштыр бараан ажыраарын оралдашкан фактылар кайы хөй. Аңаа колдуунда аыш-чем, эът болгаш чоннуң хереглел барааннары хамааржып турар.

Контрабанда азы күрүне кызыгаарын эрттир чажыды-биле бараан ажилдырар чорук акша ажилдап алырының эн чиик болгаш дүрген аргазы бооп чадавас. Ынчалзажок бис бодувустун сагыр хоойлу-дүрүмүзү, чурумурус бар, сайзыраңгай күрүнеде чурттап турар сагылга-чурумнуг хамаатылар болганывыста, тускай декларацияны долдурар, пошлина өртөөн төлөөр ужурлуг бис.

Даштыкы-экономиктиг садыг-харылзаа талазы-биле кем-херек үлгедишкыннериниң болгаш корум-чурум хажыдышкыннарының санының кызырылбайн турарының бир чылдагааны — Тыва каайлы зоназының ажил-чорудулгазында күрүне кызыгаарының шөйүндээ, ооң чамдык участкаларының кошкак камгалалы болгаш кызыгаарда инженерлиг камгалал черин тудуп тургускааны болуп турар.

Сөөлгү чылдарда каайлы кызыгаарында байдал элээн чидигленип турар. Ооң нарын айтырыгларының бирээзи — мал оору. Россияның болгаш Моолдун хамаатыларында күш-биле, харын-даа мал ээлдериниң амьтанынга чедип, ок-чемзек ажылап тургаш үлгеткен херектериниң демдеглеттингенин массалыг информация чепсектери дыңнаткан.

2002 чылдын май 8-те "Цагаан-

Тологой" каайлы постузунга моол хамаатыга хамааржыр ЗИЛ-130 автомашинаның хыналдазын чорудуп турган үеде, далганыг шоодайлар адаанга чажырып алгаш чораан 8 шоодай эм аймаа тывылган. Хыналда материалдарының түннелинде административтиг кем-херек үлгедишкынниңге хамаарыштыр херек оттуртунган болгаш ону Эрзиниң кожуун судунче дамчыткан. Судтун түннелинде Моолдун хамаатызы үлгеткен херээ дээш 48260 рубльге торгаткан, ол түң бүдүү ажырып бар чыткан бараанның чартык өртөө болуп турар.

Тываның каайлы черинде даштыкы-экономиктиг ажил-херектер киржикчилери-биле ажилдаар чөвүлелди тургускан. Ооң кол сорулгазы — даштыкы садыг-харылзаа тудуп турар кижилерге арга-сүме, дуза кадары. Чөвүлелден садыглашкын чурумунуң дугайында, хоойлужудулга актыларына хамаарышкан айтырыгларга дээш, еске-даа чүүлдерини дугайында медээлерни билип ап болур. Хоойлуну билбези харысалгадан хостаттырбайн турар.

Моон-биле чергелештир кызыгаар кожууннар удуртукчуларына күзээрим болза, чурттакчы чонну биче бизнес-биле сайгарлып ажилдаарынче хаара тудары, оларга кызыгаар чоогунга садыглашкын чорударына таарымчалыг байдалдарны тургузары болур. Бо чорукту кылыры, бир талазында, чонну кандыгыр ажилга эвиледээри, ол ышкыш чылдагаан чок черден кем-херек үлгедишкыннериниң санын эвээжедир ужурлуг деп бодаар мен.

Александр ШААЛЫ,
Тываның каайлы чериниң начальниги.

ТАНЫШКАШ,

ТР-ниң Чазак Даргазына Шериг-оол Дизиживич Ооржак чоннуң мурнундан бедик албандуужаалга соңгуткаш, 2002 чылда кылып чоруткан ажилдарының дугайында бир дугаар Отчедун бергенин "Шын" солунга чырыдып парлаан соонда, таныжылгалар, сайгарылгалар, янзы-бүрү санал-оналдарны чон берип турар.

Мен "Шын" солундан номчуп танышкаш, сайгарып, санал-оналымны кирип олур мен. Эки түннелдиг ажил хөй-дүр. Бо дээрге Ш.Д. Ооржактын чон мурнунга ак сеткилдиг, үре-түннелдиг, амыр-дыш чок ажылының бадыткалы деп билзе чогуур.

Бо хире берге үелерде чуртун хөгжүлдезин чаңгыс чылда өрү тыртып чаартыры дыка берге, ол болдунмас-даа. Бүгү ажыл-агыйлар чүгле акша-биле холбаалыг болуп турар. Бистин Тыва Республика дотация-биле хандырынып, чаартылгаларны кылып турар болганывыстан чуртун экономиктиг талаларын шиитпирлеп боттандыраары кончуг берге айтырыгларның бирээзи болуп артпышаан. Кайы бүдүрүлгедэ азы тудулгаларда күрүне акша-биле хандырып турары, ында көскү ажилдар кылдынып, шиитпирлеттинип турар.

Тыва чон шаг-шаандан бээр мал ажил-агыйлыг, багай эвес, эки чурттап чорааннар. Бир эвес мал чок болза, тыва чоннуң амыдырап-чурттаары берге-ле. Чер-чуртувустун байдалы, агаар-бойдузу-даа ынчаар чаяттынган. Хүнде херектиг, ажыктыг бүдүрүлгелер херек болбайнаан. Ону чер-чуртун тургузуг аайы-биле таарымчалыг, ажыктыг кылдыр чорудары база бир кол айтырыгларның бирээзи болуп турарын шыңгы сайгарып көөр

болза эки. Ооң чижээнге алгыкеш фабриказын кирип болур. Бо фабрика бистиң Тывавыска ажыктыг бүдүрүлгө болуп шыда-вас деп бодаар мен. Эрткен үелер көргүзүп тур. Күрүне-даа, чонга-даа ажык чок, хөй-ле чарыгдалдар үндүрүп турар. Чонну ажил-биле хандырып шыда-вайн, күрүнеге когарал чедирип, хөй-хөй акша өреге чедирип турар.

Отчетту номчуп таныжып олурарга, чаа-чаа чогадыкчы, эртем-билигге үндезилеп кылыр ажилдар бирги чергени болуп турар. Ол кончуг шын үзел-бадалдарны деткир апаар. Ынчангаш бүгү-ле ажил-агыйларның удуртукчу күжүн, хүн бүрүнүң ажилдарын, моон соңгаар-даа ажилдарны чугулап көөрү негеттинип келген.

Мен борта ТР-ниң көдээ ажил-агыйынче кол айтырыгларны угландырып, кичээнгеи алыр болза эки деп билдим. Чурт иштиниң кол углап-баштаар көдээ ажил-агый айтырыгы бирги чергени болуп турар. Бо талазы-биле ажилдар чоруттунуп турза-даа, моон соңгаар боттандырып шиитпирлээр айтырыглар кижигүдөзүн дүвүредип турар айтырыгларның эн колу болур. Көдээ ажил-агыйга дотация акшазын берип турза-даа, ол эвээш түң-дүр. Чүгле ооң-биле ажилды

ДЕТКИ ИШКИНДЕ

болур. Кижилер бүрүзү кем-херек үүлгедикчилерин тударынче чоруп турбас-ла болгай, ону харылап турар тускай өөредип каан кижилер бар, чамдык хамаатыларның эрге-хоойлуга чөрүштүр чорудуп турар хөделишкенинге хөй-ниитинин медреселдиг буруу шавышкынын тургузар ужурлуг. Мээң бодап турарым-биле алырга, бо талазы-биле массалыг информа-

лындан хоорук, болуп болур кем-херек үүлгедикчилерин эскербээн кижилер болуп эрттириптер таварылгалар бар. Эрге-чагыргадан болгаш кижилерден оларның хөй кезин ырак турарын кызыдар. Эрге-хоойлу ажилдакчыларының аталдарын бедидер талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

хүлээлгезин күүседип чораан милицияның онза даалгалыг отрядының дайынчыларының дугайында эвес дээрзин демдегеп каайн. Республика девискээринге бодунуң албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, амы-тынын берген ажилдакчыларның ат-сывын ИХЯ-ның бажыңында бижээш азып каанын чон билир. Бодунуң даңгыраан үрөп, ажилдакчы кижиниң ат-алдарын баксырадып чоруур кижилерге хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дээрге, олар эрге-хоойлу камгалаар органнарга турбас ужурлуг, ол дээш ажилды шыңгырадыр бис.

Эрткен чылын январь бөрү чурум хажыдышкынын кылган 18 ажилдакчыны ИХЯ-ның органнарындан үндүргөн. Төлөптүг эвес кижилерни арыглаар ажилды моон-даа сонгаар чорудар апаар бис. Хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум камгалакчылары деп бедик харысалгалыг ажилда ажилдап чоруур кижилер ажилынга таарышпас чурум хажыдышкынын кылыптар болза, ол харысалгадан чайлаас дээрзин хөй-ниити, бүгү чон билеп алзын.

— ТР-ниң Чазааның Отчедунда улуг кичээгейни хоойлуга дүүшпес наркотиктер саарылгазынче салып турар. Ол Тывада эн

“аарыг” айтырылганың бирээзи болуп турар деп демдеглээн. Чокта чаа НТВ-ниң телеканалыга кожавыс Хакасияда наркомания айтырыгыга хамаарыштыр дамчыдылга болган, ында марихуананың кол хандырылгасы Тывадан кээп турар деп чугаалады. Бо таварылганы канчаар көрүп турар силер?

— Баштай мону демдегеп каайн, наркомания дугайында айтырыг чаңгыс бо хүн көдүрлүп келбээн. Наркотиктерниң хоойлуга дүүшпес саарылгазының айтырыы Совет Эвилели турдала турган. ССРЭ-ниң буурап дүшкени, ооң-биле чергелештир экономиктиг, политиктиг кризистер, социал чедимче чок чорук ону непередиринге ажык орук болу берген. Ол айыыл чүгле Тывада эвес, өске девискээрлерде улуг дүвүрелди көдүрүп турар. Россияның криминалдыг рыногунче наркотиктерни чорудуп турар чаңгыс девискээр Тыва кылдыр массалыг информация чепсектеринге чырыдып, бистин чурттакчыларының буруудап турар-дыр. Ол талазы-биле өске девискээрлер бистен дээрэ-дес. Конопля чүгле Тывада өзүп турар эвес-ле болгай. Россияже наркотиктерниң кол оруу Афганистандан Тажикстан таварыштыр чоруп келген, ажы-биле чугаалаарга, бүдүн “героинниг поездилер” олап чоруп турар. Январь 23-те үнген НТВ-ниң

телематериалыга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дизе, ооң тургузукчулары, чымчады чугаалаарга, хөлүн эрттир хөөредипкени чажыт эвес, Тываның наркотик бүдүрүкчүлери бүдүн Хакасияны хораннап турар деп айткан болгай. Бир дугаарында, конопля Хакасияда база үнүп турар. Ийи дугаарында, бистин ажилдакчыларының тутканы наркотик дажыкчыларының хөй кезин Хакасияның, Красноярскиниң чурттакчылары бооп турар. Моон кандыг түннел үндүрүп болурул дизе, наркотиктер бизнеси девискээрлер аразында харылзаалыг чоруп турары билдингир. Ооң-биле демиселди кожа девискээрлерниң эрге-хоойлу ажилдакчылары-биле кады чорудары эргежок чугула апарган. Борта хөй-ниитини кириштирип, кижизидикчи утка-шынарлыг ажилды өзүп орап аныяк кижилерниң ортузунга чорудары чугула.

База катап демдегеп каайн, кем-херек үүлгедикчилер байдалы хоойлуларның чаартынганындан болгаш эрге-хоойлу органнарының ажилдакчыларының профессионал деңгелиниң бедээнинден хамаарышпас, ол экономиканың сайзыралындан болгаш хамаатыларның амыдыралының деңгелинден база ниитилелдиң кадык мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткилдиң арындан, ооң кежигүннериниң эрге-хоойлу болгаш ниити культуразындан кол-ла хамааржыр.

БЫЖЫГЛААРЫ — ХЕРЭЭ

ция чепсектериниң ажил-чорудулгазы төлөптүг черни ээлээр ужурлуг.

— Корум-чурум үрекчилери-биле езулуг демисежири — ол бүгү ниитилелдин херээ болур, ынчалза-даа эрге-хоойлу органнарының ажилдакчыларынга чурттакчы чоннуң бүзүрелдиг хамаарылгазы тургустунар ужурлуг. Ол чажыт эвес-ле болгай, ындыг бүзүрел ам-даа тургустунаан. Шагдааның формазын кедип алган чамдык ажилдакчылар боттарының күүседир ужурлуг ажы-

— Хомуданчыг-даа болза, мен ооң-биле чөпшээрэжири мен. Эрге-хоойлу органнарының шулту ажилдакчылары үлөгерлиг корум-чурумнуң ажилдавайн турар. Хоойлуда көрдүнгөн эргезин эрттир ажыглаптар таварылгалар ам-даа читпээн. Ийи-чаңгыс кижилерниң буруузун бүгү эрге-хоойлу ажилдакчыларынга хамаарыштыр көрө бээри чөптүг эвес. Оларның хөй кезин ак сеткилдиг, ажилынга шыңчы болгаш бодунуң хүлээлгезин төлөптүг күүседип чоруур, харын-даа берге таварылгада бодунуң амы-тынын-даа берип чоруурлар. Чугаа Чечняга албан-

бөрү чурум хажыдышкынын кылган 18 ажилдакчыны ИХЯ-ның органнарындан үндүргөн. Төлөптүг эвес кижилерни арыглаар ажилды моон-даа сонгаар чорудар апаар бис. Хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум камгалакчылары деп бедик харысалгалыг ажилда ажилдап чоруур кижилер ажилынга таарышпас чурум хажыдышкынын кылыптар болза, ол харысалгадан чайлаас дээрзин хөй-ниити, бүгү чон билеп алзын.

— ТР-ниң Чазааның Отчедунда улуг кичээгейни хоойлуга дүүшпес наркотиктер саарылгазынче салып турар. Ол Тывада эн

САНАЛДААРЫМ БОЛЗА...

сайзырадып, чаагайжыды тургузуп, чонну ажил-биле хандылары болдунмас-даа. Тыва Республика дотация чокта сайзырап тургустунары болдунмас чүве болганда, көдээ ажил-агыйларга дотацияның хемчээлин улгаттырып, удуртукчу ажилдары чаа-чаа хевирлерге, эртемге үндөзилеп чорударын чугулалап көөр болза эки. Бюджеттин хөй кезин көдээ ажил-агыйже углап, хуваап, боттандырар. Мынчаар ажилдавас болзувусса, көдээ ажил-агыйны чаартып, сайзырадып тургузары болдунмас. Хүннүн чугула айтырыглары, көдээде ажилдап турар удуртукчу болгаш ажил бүдүрүкчүлери алыр акша-шалыңын хүн бүрүде хандырып, аныяк кадрларны, эртемниг ажилдакчыларны ажил-агыйларже хаара тудуп, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны хандыраарын чугулалап көөр.

База бир кол айтырылганың бирээзи — көдээ черлерде корум-чурум болгаш оор-биле демисел. Бар-ла аргаларны ажыглап, суму бүрүзүнге үш чедир участок шагдааларын тургускаш, дүн-хүн чок ээлчеглиг ажилдадып, машина-техника-биле хандырып, уйгу-чынды чок ажилдаарын чурумчудуп тургусса эки деп саналдыг мен. Ынчангаш Тыва черге оор-хулиган чорукту узуткаарының айтыры — бо хүннерде бирги чергени. Оор чок болза, мал бажының өзүлдези каш чыл болза, бистин хову-шөлдөри-виске сынышпас кылдыр көстүп келир. Ынчан тыва кижилер байшылдыг, ажил-агыйлыг чурттаар апаар.

Кызыл хоорайның чурттак-

чызы Мария Күжүгеттин 2003 чылдың февраль 26-да “Шын” солунга үнген “Эки чүүлдер бар.. Ынчалза-даа” деп материалында шын айтырыгны көдүрүп турар. Бистин хүндүлүг дыштанылгада улуг назылыгарывыс пенсияны күрүнеден четтирип олурза-даа, ажилчын олуттарны эжелеп алган, аныяк эртембилеглиг оолдар, уругларынга чайлап бербейн олурар турарын кол айтырыг кылдыр көрүп, чазак-чагырга черлери аңаа хамаарыштыр кандыг-бир огулуг шийтпирден үндүрер үези келген. Шагдаа болгаш иштики херектер ажилдакчылары ажил стажы-биле назы-хары улгатпаанда-ла пенсияже үнүп, улуг хемчээлдиг пенсияны четтирип олурар болгай. Пенсияже үнзе-даа, кандыг-бир эрге-дужаал ээлээн ажилдарда ажилдап турары чажыт эвес-ле болгай.

Дээди эртемниг, ажил тып чадап каан аныяк-өскеннерге бола таваржы бээр кижилер мен, чүгле кижиниң баары ажыыр боор чорду. Пенсияже үнзе-даа, ол ажилчын олудундан халаптарга, судтажып тургаш катап ажилдай берген ажилдакчы, удуртукчу пенсионерлерни көрүп келдим. Демократтыг езу-чурумнуң үеде чурттап турар бис деп, политиктер алгыржып-ла турар, демократтыг езу-чурум бо бе ынчааш?

Коммунисттик партия чеже-даа частырылганы кылып турза, чүгле кижилерниң чаагай чурталгазы, аныяк-өскенни эртембилег-биле чепсеглээри бирги чергениң айтыры деп көрүп турган. ТР-ниң Чазааның Отчеттүг илеткелинде Тывада ажил

чоктарның саны 12,9 муң деп каанынга мен черле бүзүрөвөс кижилер чордум. Чазактан херек кырында бо сан-түннү тодаралдып, көдээ суурларга чедип, чон-биле ужуражып чугаалашкан кижилер бар бе? Чок-ла боор. Мен чалыы үлөримени көдээге чурттап, ажилдап эрттирген болгаш чаксы, күскү сезоннарда бистин хүндүлүг удуртукчусу Салчак Калбак-Херекочич Токаны бо-ла көрүп, хонуп ажилдап чоруурун билир мен. Ам ак бажың ажилдакчыларындан сезоннарда көдээге хонуп, ажил кылып чоруур кижини көрбөс боор чүве-дир.

Тыва Арат Республика турда хөй мал өстүрген араттарны Чазактан эн улуг шаңналы болур Ленин орденин тыпсып турганын канчап сагынмас бис. Шак мындыг шаңналга азы Чазактын улуг шаңналы “Маадыр” атты тыпсырын Чазак чери бүгү тала-биле өөренип көрүп, мээң бо саналымны деткиир боор деп бүзүредим. Мал ажылы канчаар-даа аажок улуг күш, быжыг турасорук, уйгу-чынды чок хайгаарал негеттинер ажил. Мен бо ажилдың кайы хире кадыг-бергезин эки билир мен. Бичии-ле хайгаарал чок болур болза, “ийи буттук кокайлар” коданын карартыр алгаш баарлар. Мальн оорладып турар кижилер бодунуң ажилының үнезин билбес, хайгаарал чок каапкаш, “кокайларга”, оорларга чемиш кылып берип турарлар.

Сондукчу кижилер болганымда Чазактын ажил-чорудулгазынга бодунуң санал-оналымны кирип, Отчет-биле танышкаш, чүгээр деп үнелелди бээр мен.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

Санал

ПЕНСИОНЕРЛЕРНИ АЖЫЛДАТПАЗА...

2003 чылдың февраль 20-де үнген № 20 “Шын” солунда М.Күжүгеттин Тыва Республиканың Чазак Отчеду-биле таныжып тура, “Эки чүүлдер бар, ынчалза-даа...” эге-биле бижээн чүүлүн деткип, бодунуң бодалымны кирип көрейн. ТР-ниң Чазаа бедик мергежилдиг кадрларны өөредиринче улуг кичээгейни салып, стипендияны өстүрүп, деткимчени берип турары өөрүнчүг. Аныяктарны өөредир, доозуп алган мергежилдиниң аайы-биле ажилдадыры — Тывавыстың келир үези. Ындыг турбуже дээди өөредилге черлерин доозуп ап турар аныяктарның хөй кезиниң ажилдаар чери чок бооп турар.

Бо дүвүрөнчиг айтырыгга хамаарыштыр бодунуң бодалымны илередип көрейн. Өөредилге, кадык камгалал, саң-хөө шугумнарындан эгелээш, өске-даа штатта шалыңныг ажилдакчылар тудуп турар албан черлеринде пенсионерлер эрги ажилдап турганы олуттарында ажилдавышаан хевээр. Аныяк, эртемниг кижилерни арга-дуржулга чок деп сылдаглап алгаш, ажилга хүлээп албайн, дуржулгалыг-ла дээш, ол-ла пенсионерлерни ажилдап чорааны олуттарынга быжыглап, харын-даа немей ажилга хүлээп ап турда, ажил чок аныяктарның саны чылдан чылче улам-на көвүдөп ораы чугаажок. Эрткен чылын Кызыл хоорайның “Восток”

автобус доктаамынга ТКУ-ну дооскаш, ажилга тургустунуп алыр дээш чадап каан таныырым аныяк, тыва уруг тоорук хооруп алган садып олурда ужурашкаш, дыка-ла кээргээн мен.

— Бажыңымда үш уруумну азыраар дээш, кызып тоорук садып хүнээр-ле-дир мен. Чогум хлевим өртөөн үспес чүве-дир, кырган-авай — деп олурду. Оон каш-ла базым черде “Пенсиям-даа бар, шалыңныг ажилым-даа бар. Чүл, сен кончуг кижилер сен бе?” — деп, улуска шорлуп, чалчыттынып базып турар кадай кижини ческинип көрүп турдум.

Бо дээрге мээң чаңгыс хүн көргөним ийи удурланышкак чижек-тир. Кезээде-ле ажилдап чорааны чаңчыккан ажилындан назылап кырааш, пенсияже үнери берге боор чүве. Ынчалза-даа ажы-төлүвүстүң келир үезин бодап, ажилдап олурар олуттарывысты чайлап берзивиссе эки боор. Тывавыстың аржаан-сугларынга кирип, кадыктывысты быжыглап, назынывысты уздырын кол кызыктай бис. Чудуруун чудук адаанче суккан эвес, ногаачимистен тарып, малдан өстүрүп, хоорай, суурларывыстың чаагайжыдылганынче болгаш өске-даа аап-саап ажилдарже күжүвүстү кириштирип көрээлинер деп пенсионер эш-өөрүмге сүмелексээр-дир мен.

ЧХОВАЛЫГ,

күш-ажылдың хоочуну, пенсионер.

2003 чылдын февраль 11-де үнген №15 "Шын" солунга парлаттыгган күш-ажылдың хоочуну Сегбе Ондарның, Эрзинде арга-арыг камгалалының ажылдакчызы Валерий Көшкендейнин чүүлдерин номчааш, оларны хөлчөк деткип, бодумнуң бодалдарымны илередикседим.

ХАРААДАНЧЫТ

Эрткен 2002 чылда республиканың девискээринге дыка-ла хөй өрттер болду. Бистин Тес-Хем кожуунга эң хөй өрттер болуп, өрттенген черлерин даа хемчээли улуг болган. Ол улуг халапты караавыс-биле көргөн, хөй түннүг когаралга таварышкан хиревисте, оон орта түннел үндүрбес, дыка-ла сагыш амыр чондур бис ийин. Ооң мурнунда-даа хөй, коргунчуг өрттер кожуун девискээринге болуп турду. Ынчан база-ла кандыг-даа түннел үндүрбээн бис.

Өрттер боттары кыва бербес, кижилер, ылангыя аныктар, оварымча, тоомча чогу-биле өрт айылынын эгезин салып турар. Оон ыңай чер-черлерде янзы-бүрү удуртукчулар боттарынын девискээрлеринге өрт айылынын дугайында чон аразынга суртаал ажылы чорутпас, өрт айылынын удур боттуг хемчеглер албас боор-дур. Чүгле өрт айылын харылап турар кижилер бар болгай деп кызы сеткил сеткип, херек кырында өрт болуп эгелээрге, ону өжүреринче чонну эвилелдес, чүгле чогуур черлерге дыңнадып, телефоннап олурар боор-дур. Өрттер оларның караанга-ла хөрлээлеп, арга-арыгны хөмө ап, улуг хораны чедирип турда, улус-чонну ону өжүреринче эвилелдес, анаа олурары дыка элдептиг. Арга-арыг дээрге чоннуң байлаа, бүгү-ле херек чүүлдерни: тудуг материалдарын, кат-чимис, аш-чем аймаан, аң-мең эдин тайгадан алыр болгай бис. Ажы-биле чугаалаарга, тайга бисти чөмгөрип турар.

Эрткен чылын апрель айда Шуурмак суурдан ырак эвесте Сайлыг-Хем унунга арга кыва берген. Ону кожуунун арга-арыг ажылдакчылары (олар артында Шуурмак суурда чурттап турар) өжүргөн аттыг болган. Ынчангаш өрт катап кыпкаш, дыка улуг черни хөмө алы берген. Харын-даа Шуурмак суур өрттенир чазып турду. Кады багай кижилер ышка бергедеп турган. Чаш уругларны өске черлерге көжүрүп турган.

Бистин суурувус Куран база өртке ат болуп часты. Суурнун чону өскээртен келген өрт өжүрүкчүлери-биле кады демнешкеш, ону суурже кирибээн. Бо өрт Таңды кожуунун Кызыл-Арыг талазындан келген. Дыка улуг черде аргаяшты ол өрт хуоктапкан. Бир эвес чоогунда суурларның удуртукчулары чонну өртке удур эвилелдеп, машина-тех-

ника-биле хемчээл алган болза, ук өрттү эрте-ле өжүрүп кааптар арга турган. Ынчалза-даа оларның ону кылбаанындан дыка улуг когарал болган.

Амгы бактап турарывыс Коммунисттик партия үезинде ындыг улуг когаралдар болбайн турган. Кожуун девискээрин кезек-кезек участкарга чаргаш, бүдүрүлгө черлеринге улуп, өртке удур хемчег алыр кылдыр бьжыглаар. Ынчангаш өрттерни дыка дүргөн өжүрүп турган. Өрт өжүреринге машина-техниканы кириштирип, чоннун идеп-кейлиг киржилгези-биле дораан өжүрер турган. Өрттү өжүргөн соонда, ук черни дыка үр хайгаараар. Катап хып эгелээн черлерин дораан өжүрер турду.

Өрттер-биле чергелештир бир сагыжым өйүп чоруур чүлдү биживейн баар аргам чок. Бистин суурувус Куран Шуурмак хемнин унунда турар. Ук хем тайга-сын ортузунда болгаш, аң-мең, балык-байлан, кат-чимис-биле дыка байлак, өрт үезинде дыка хөй аң-мең, кат-чимистиг черлер отка чирткен. Ооң соонда өрттенген ыяштар кезип алыр чөпшээрелди арга-арыг ажылдакчыларындан алган 5 звено аңаа ажылдап турду. Ам-даа ажылдап турар. Элдеп чүве, өрттенген ыяштарга сылдап алгаш, олар ол чоок-кавы черлерин өрттен бүдүн артык ыяжын шуптузун кезип каапкан. А өрттенген ыяштар ам-даа хөк-кара апаргылаан турбушаан. Та чүү кончуг хайыра чок, хүнүн бодаан чон бис ыйнаан.

Шаанда хемнер уннарындан ыяш кеспес, чүгле арыглаашкын кылдыр кургаан, каткан ыяштарны кезер турган. Бо шагда та канчап барган улус бис ыйнаан? Ыяш белеткекчилери кескен ыяштарын та кайнаар сөөртүп, та кымга берип турар чүве? Көөрге-ле, хамык ыяшты лесовозтарга чүдүргөш, Кызыл уунче чорудуп-ла турар. Арга-арывыстың ол беримчезинден бистиң күрүневиске, кожуунувуска, сумувуска ажык кирип турары та кандыг чүве? Оода-ла ону ажыглап, ажык-кончаа кирип-ап турарлардан үндүрүг-дадывырны күрүне бюджетинче кирип турар ирги бе?

Бо чүлдү Тес-Хем кожуунун удуртулганы номчуп, аңаа хамаарыштыр хемчеглер алыр ирги бе дээн кордал-биле мону бижидим.

Хамык ыяштарын кезип каапкан черниң кара суглары чидип, оларның уннарын дургаар үнүп турар кат-чимис кургап каар ирги бе? Тес-Хем кожуунун бодус курлавыр албан чери чүну көрүп, чүну бодап турар ирги?

Бархе ТӨМҮР,
күш-ажылдың хоочуну.

САЛГАЛГА АРТТЫРАР ДЭЭШ

Сөөлгү чылдарда кижилерниң бойдуска тоомча чок апарганы мени дыка-ла дүвүредип чор. Бисти долгандыр эгээртинмес байлак — төрөөн Тывавыстың тайгалары, арга-арыгы, аң-мени, кат-чимис болгаш хөй санныг үнүштери болгай.

Амгы рынок экономиказының үезинде чүү-даа чүве халас эвес, ыяп өртөк-үнелиг апарган болгай. Кижин бодаарга, кижилер бүгү-ле чүүлдерге камныг апаргы дег. Чаңгыс аай күрүне планынга чагырткан экономикалыг, карылгалыг ажыл-агыйлар буурап дүшкүлээн. Республикавыстың чонунуң 70 хуузу ажыл-хожул чок артык турган болгай. Ам кайыын ажыл дилээр, кайнаар көрнүр бис? Хары чангыс. Төрөөн Бойдузувусче (бо сөстү улуг үжүк-биле бижээнимни хевээр арттырып көрүңер) көрнүп, ооң кежин четтирип, кандыг-бир арга-биле амыдыраарын бодаар бис. Таптыг ажыглап-ла шыдаар, эртембиливис чедер-ле болза, төрөөн бойдузувуста чүү-даа бар-дыр ийин. Өгбелеривис безин тайгандызынга чүдүп, ооң кежин четтирип, мал-маганын азырап чурттап чораан болгай. Ынчангаш төрөөн бойдузувус — бистин кол чөмгөрикчивис, азыракчывыс.

Амгы үеде төрөөн бойдузувуска хамаарылгавыс эмин эрттир-ле тоомча, кээргел чок, харын-даа дыка-ла коргунчуг-дур. Чүге чамдык кижилер оварымча чогу-биле азы өжөгөрөөн-даа чадавас арга-арыгны өрттедип турарылы? Бойдуска хамаарылгавыс дээрге-ле боттарывыска хамаарылгавыс деп чүвени меде-реп билбейн чоруурувус ол-ла болгай. Хоочун бижикчи Сегбе Ондарның бижип турары-ла шын. Шаанда Тывага өрттер барык болбайн турган. Чүге дээрге ынчангы чон төрөөн бойдузунга хайралыг, ынак, ону камгалаар турган. Өрт чүгле ойт-сиген, үнүш, арга-ыяшты эвес, ында чурттап турар курт-кымыскактарны, чаа төрөөн куштар оолдарын, аң-меңни хуоктап, узуткаар болгай. Ынчангаш өрттерниң когаралы-даа, хилинчээ-даа дыка улуг. Өгбелер ону дыка эки билер турган.

Час-даа келген, чуга хар каш хонук иштинде сойлууп калыр, ооң-биле чергелештир өрт-халап хову-шөлдөргө, тайга-сыннарга эгелээр апарган чүве болгай. Час дээрге чылдың бир эргилдездир, ам ооң-биле катый өрт-халап келири чаңчыл апарган. Ол өрт-халапты болдур-базы бистер, кижилерден, дорт хамааржыр. Мээң хууда бодалым-биле алырга, чуртувуска хамаарылга чок апарганывысты шуут кайгаар-дыр мен. Кижин бойдустан төлү болгай, бистер боттарывыстың на черивисти өрттедип алыр дей бердивис. Тыва улустуң "Өлден — артар, өрттен — артпас" деп үлегер домааның утказын бодап чурттаанывыс-ла дээр боор.

Суму чагыргалары, тус черде турар албан, организациялар, школа коллективтери амдыгааштан эгелээш, өртке удур профилактика ажылын чорудары чугула. Бо чылдың № 15 "Шын" солунда Валерий Көшкендейнин "Мунгаранчыг халап, азы оон

Чамдык черлерге өрттерни өжөгөрөөн өрттедип турар деп-даа сураг биске дыңналып турду. Курга мыйыс тып аар дээш кургаг терең сигенни өрттеткен деп-даа чугаалар тарап турду. Ыа ол каш акша өртектиг мыйыс дээш бойдуска, дириг амытаннарга ол хире хора, хилинчек чедирген кижилер сөөлүнде эки чүве көрбес-тир ийин. Бак үүлгедиг кижиниң бодунга кээр деп чүвени бодаар бис эки-дир ийин. Бот дугайты ол чугааларга шоолуг-ла бүзүрөвес-тир мен. Тайга-таңдыны эрес кижилер кезири чүве. Чалгаа-шүшпөң кижилер хоорайларга кудумчулар кезип чоруур. Мээң хуу бодалым-биле алырга, өрттер оварымча чок чоруктардан болуп турар болду бе.

Мени бойдуска ынак кылдыр кырган-ачам өөреткен чүве. Мени эдертип алгаш, тайга үнгенде, одагны дыка хынамчалыг өжүрер. Чедир өжүргөн бе дээш өске улус одагларын безин барып хынаар турган. Тайга үнер дээн улуска безин кырган-аныяа-даа дивес одаан ылаптыг өжүрерин чагыыр турду. Ынчангаш мен база кырган-ачам дег, тайганды кезири кижилерге одаанарны хынамчалыг өжүрүп чоруп көрүңер деп чагыыр-дыр мен.

Оон ыңай коллегам болур Эрзинниң арга-арыг ажылдакчызы Валерий Көшкендейнин солунга үндүргөн чүүлүн номчааш, ону база деткир-дир мен. Бистин Сүт-Хөл кожуунга эрткен чылын өрттер база болгулады. Кожуунувус девискээри кадыр-каскак даглар-биле шыптынган болгаш өрттер үне бээрге, өжүрери дыка берге. Часкы өрттерге удур 3 айның 9-тан 5 айның 26-га чедир Сүт-Хөлдүң кожуун чагыргазы 2 доктаал, 2 айтышкынны үндүрдү. Ол айтышкындар езугаар ажылдап турдувус. Тус чер бюджетинден кыварчаар материалдар, аът-хөл, аш-чем-биле-даа дузалап турду. Өрттер үезинде биске Бора-Тайга суму чагыргазының даргазы Хүлер Мөңгеевич Ондар, кожуун чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Анатолий Коңгарович Сарыглар, харылзаа чериниң даргазы Куш-

каш-оол Серээевич Куулар машина-техника, дириг күш-биле дыка дузалап, боттары-даа өрт өжүреринге киржип турдулар. Чогуур негелдеге дүүшпес-даа болза, өрт өжүрер херекселдерни, аш-чемни, кывар-чаар материалдарны Чадаананың ыяш ажыл-агый черинден алган бис. Ынчалза-даа бистиң ыяш ажыл-агый черинде рация харылзаазы чок бооп турары дыка хомуданчыг.

"Кижин болгаш бойдус" деп рубриканың адаанда "Чүрээнден ынакшы" деп аттыг чүүл кижиниң сеткил-сагыжын шуут хайындырып келир-дир. "Шын" солунга үнген ук чүүлдүң автору, часпаан болзумза, бистин чаңгыс чер-чурттувус Сегбе Аралдүүевич Ондар боор деп бодап ор мен. Бо хоочун ажылдакчыны бодум хуумда дыка хүндүргө мен. Ол удуртур ажылдарга ажылдап чорааш, чон-биле чугаалажып билер, онзагай удуртукчу турду. Ынчангаш ооң амгы үеде өрт айылыныче анаа эвес сагыш салып турарын билип ор мен. Хоочун бижикчиниң бистин депутаттарывыска арга-сүмө кеверлиг кыйгызын бүгү-ле сеткил-хөңнүм-биле деткип, ооң арга-сүмелиг мерген угаанын, эптиг-ээлдээн ам-даа сактып, магадап ор мен.

Ынчангаш Тывавыстың экономиказын бьжыглаар эң кол адьры бойдус болгай. Ону келир салгалдарга арттырар, чөп ажыглаар чорукка ТР-ниң Чазааның даргаларындан эгелээш, депутаттар, кожуун, суму чагыргазының даргалары, эмчилер, башкылар дээш, янзы-бүрү мергежилдерниң специалистери, бүгү чон, кижин бүрүзү төлөптиг киржип көрээлинер.

Удавас чылыг үе келир. Өрттерниң катап эгелээрин болдурбаалыңар. Анаа амдыгааштан эгелеп белеткенилиңер. Чон аразынга өрттерге удур суртаал ажылдарын чорудаалыңар. Төрөөн бойдузувуска, ынак ававыска дег, хамаарылгалыг болулуңар.

Юрий ДОНГАК,
Сүт-Хөл кожуунун арга-ыяш даамалы.

чамдык чылдагаанары" деп чүүлүнде парлаттыгган сан-чургайны көөрге, шынап-ла, коргунчуг. Долгандыр турар бойдузувусту бистер боттарывыс камгалавас болзувусса, кым-даа камгалавас дээрзин угаап-бодаар үе келген.

Чазын сиген, тараа шөлдөрин кижилер арыглаарындан чалгаарааш өрттедип тургаш, хөй өрттерни болдуруп турар. Бир дугаарында, мону болдурбас талазы-биле тускай шиитпирни хүлээп алыр ужурулуг.

Тайга-сыннарда болуп турар өрттер колдуунда аңчылар, балыкчылар, бойдустан диленип чораан кижилерниң от-биле оварымча чок болганындан болуп турар. Тайга өрттенирге, таан кээргенчиг-дир, хамык амылыг дириг амытаннар болгаш курт-кымыскаак, өрге-күске өрттенип, хилинчектенип турар. Дириг амытаннар дээрге паспорт, документ чок дээрден

башка, кижин дөмей бойдустан төлү-дүр. Амдыгааштан эгелээш дээштиг хемчег албас болза, каш чыл болгаш, Тываның тайгаларында чүү-даа а р т п а с

БИСТЕРДЕН ХАМААРЖЫР

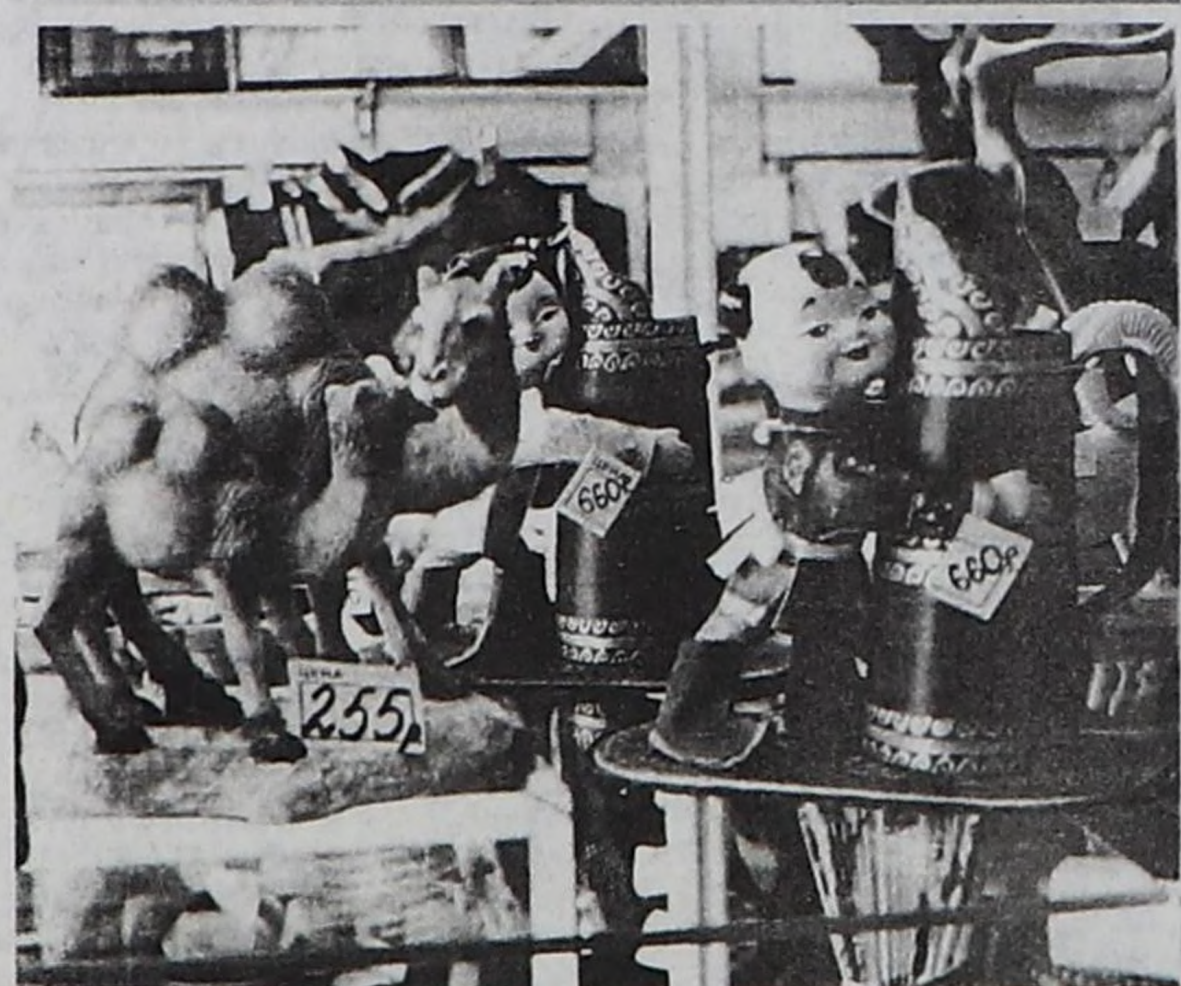
деп барган. Чазын Саян ашкаш келгеш, Тываны көөрге, коргунчуг, өрттенген арга-арыглар, ыш-бус кижиниң сеткил-сагыжын хөлзеди бээр.

Саян артында арга-арыг, ойт-сиген бисте ышкаш өзүп турар, харын-даа бистинден хөй, үезинде немей тарып база турар. Ында өрт болуп турганын кижин эскербес боор-дур. Ында чурттап турар кижилерниң угаан-медерели, культуразы бистен бери, чуртун камгалап билеринде деп бодаар мен. Камгалаар дээр болза, арга-арыг ажыл-агыйларының материал-техниктиг баазыныче улуг кичээнге салыр болза эки деп бодаар мен.

АДАГБА-ЛАМА,
Чогуур кожуун.

“Өлчөй”

Уран кылыглар
садыы

Кижик бүрүзүнүн барыксаар чери, кириксээр бажыңы турар. Чүглө Кызыл хоорайда эвес, харын-даа бүдүн республикада уран чүүлге ынак кижилерниң барыксаар чери Тыва эки турачылар кудумчузунда № 21, № 26 бажыңнарда “Өлчөй” садыглары дизимзе, чазыг чок. (“Өлчөй” деп сөс аас-кежик дээн уткалыг).

“Өлчөй” садыгларынче кирген кижилер үнүксевейн баар. Оларны кайгамчык ус-шеверлерниң хол-биле кылган уран кылыглары боттарынче хаара тудуп, бир-ле тоол, уран чүүл оранынче алгаш баар. Тыва мастерлерниң чонар-даштан сиилбип кылган дүрзүлеринден эгелээш, орус, кыдат, япон болгаш Европа чурттарындан чараш сувенирлер, ыяштан (хохлома), дойдан, фарфордан кылгылаан савалар, аң-мең, мал-маган, кижилер статуялары, тыва оттук-бижек, янзы-бүрү каасталга херекселдери, хорагай национал идик-хеп, Тываның бедик-бедик дагларлыг, шыргай-шыргай арга-арыгларлыг, делгем-делгем шөлдерлиг, шапкын дүргектелчек агымнарлыг хемнерлиг пейзажтары чураан кайгамчык чараш чуруктар дээш, чүнү чок дээр.

— Бо садыгны хей ажык-кончаа сүрер дээш-даа эвес, тыва национал уран кылыгларын көвүдөп сайзыраарынга, ус-шевер, уран талантылыг кижилерниң ажылынга бичии-даа бол, деткимче көргүзөр сорулга-биле ажыдып алган бис. Ус-шевер уран кылыглар дээрге-ле чоннун национал уран чүүлүнүн, культуразының база бир хевири болгай. Оон ыңай уран кылыг дээрге-ле мастер кижиниң сагыш-сеткилинин бир кезии, илерели болгай. Ынчангаш бо садыгга уран кылыг бүрүзү бир-ле уткалыг, садып алычынның азы анаа көрүкчүнүң даа сагыш-сеткилинге кандыг-бир чаартылганы кириер. Ынчангаш чоннун эстетиктиг амыдыралынга, өзүп олурар ажы-төлдү чараш чүүлдерге ынак кылдыр кижизидеринге херек уран чүүл кылыгларын соңгаартан база эккеп турар бис — деп, “Өлчөй” садыгларының ээзи Ольга Начыновна Нурзат чугаалады.

Шынап-ла, садыгга уран кылыг бүрүзү кижиниң сеткил-бодалынга кандыг-бир чаа делегейни ажыдыптар онза-

гай шынарлыг болду. Хей-ле кылыгларның аразындан хола-биле кудуп каан языгы-мелегейни топтап көре бердим. Ол анаа языгы-мелегей ышкаш эвес, ону кылган мастерниң иштики күзел-чүткүлүн илереткен хөлчөк чараш, артында аксында чоос ызырып алган языгы-мелегей болду. Языгы-мелегейлерниң назыны дыка узун болгай. Ынчангаш бо ажылынга мастер кижилерге узун назынны, бай-шыпрак чуртталганы (языгы-мелегей чоос ызырып алган болгай) күзээн. Холадан куткан арзылаң кижини хай-халаптан, чылан аарыг-аржыктан камгалаар деп, садыгжы кыстар баштактаны аарак меңээ тайылбырладылар. Шынап-ла, уран чүүлде кижини эмнээр-даа, чаартыр-даа шынарлар бар.

Ынчангаш “Өлчөй” садыгларында бистиң катап-таттынмас чараш бойдустуг Тыва-выска хамаарышкан, оон кандыг-бир кезин, шынарын илереткен уран чүүл кылыглары хей. Маана келген даштыкы аалчылар безин чанарда, кайгамчык чараш бойдустуг Тывага чораанынга тураскаал кылдыр “Өлчөй” садыгларындан тыва ус-шеверлерниң кылыгларын садып аар. Хей кезинде олар чонар-даштан чазаан шыдыраа хевирлерин дыка сонуургап алырлар. Чүглө ол эвес, оон-даа еске тыва ус-шевер кылыглар даштыкы аалчыларның бажыңнарын Тыва дугайында тураскаал бооп каастап чыдар. “Өлчөй” садыгларында Олег Көшкендей, Егор Дойнакай, Юрий Ооржак, Радий Салчак, Рафаэль Тойбухаа, Михаил Хертек, Аяс Хунан дээн ышкаш ат-сураглыг мастерлерниң кылыгларын, чурукчулар: Анатолий Түлүш, Владимир Тарханов, Сергей Попугалов, Василий Оюн, Юлия Хомякова, Елена Иванова оларның Тыва дугайында кайгамчык онзагай чуруктарын садып турар. Устүндө адааным уран талан-

тылыг даш чонукчуларының, чурукчуларының ажылдары садыгга үр-даа чытпас, дораанна чаа ээлерин тыва бээр.

Оон ыңай ук садыгның ханаларында тыва өгбелерниң ойнап чорааны игил, чадаган, бызаанчы, хомус дээн ышкаш хөгжүм херекселдери бурунгу узун хоюг аялгаларга кижиниң сагыш-сеткилин хөөннөп, буурул Тываның кайгамчык чурумалдарын тывылдырыптар.

Ынчангаш, эргим номчукчулар, “Өлчөй” садыгларынче келиңер, анаа силерни чүглө Тываның эвес, Россияның, Испанияның, Кыдаттың мастерлериниң уран кылыглары уткуп, ук чурттарның культуразының, уран чүүлүнүн дугайын боттары-ла силерге чугаалап, харын-даа ырлап бээр. Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү Март 8-те кыс эжинерге, кады-ыңарга, дунмаңарга, угба-нарга, аваңарга, кырган-аваңарга эң эки белектер чүглө ында. Оларны янзы-бүрү өңүт кылагар, өттүр көстүп турар саазыңнар-биле дыка шевергин кылдыр бөлүктөй шарып каан.

Ол-ла бүгү-биле кады ук садыгның ээзи Ольга Начыновна ескелерге демейлешпес хоюг чымчак үнү-биле, садыгжы кыстар ээлдек кичээңгей-биле силерге белек шилиринге дузалажы бээр.

Борис ОНДАР.

В. БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Чаа школа

КЕЛИР ҮЕЖЕ ИДЕГЕЛ-БИЛЕ

Кандыг-даа чоннуң келир үези — ооң салгалында. Кижизиг мөзү-бүдүшке, мөгешьтрак омур-хевирге шуткуп, кижизидип алырга, ажы-төл чоннуң идегели дээш чурт-

Байырлык байдалга тураскаадып, суурнуң культура ордунга элээди оолдар аразынга хостуг хүрешке маргылдааны эрттирген. Аңаа тиелэн спортчуларга шаңналмакталдарны тывыскаш, кожуунуң удуртулгазы оларның езулугу күш-шыдал кирип сайзыраарыга таарымчалыг спорт школазын ажыдары-биле чаа туттунган бажыңче углапкан.

Аңаа кожуунуң удуртулгазындан аңгыда, Кызылдың спорт школазындан болгаш республиканың Өөредилге яамызындан төлөөлөр келгеш, спортчу херекселдерни школаның директору, "РФ-тин болгаш ТР-ниң күш-культуразының тергиини" деп херек демдээниң эдилекчизи Тамара Викторовна Шыгжалга берген. Кожуун чагырыкчызы Н.И. Дартай-оол чыылган чонга чүве чугаалааш, келир үеде салгалывыстың мөзү-бүдүжүн амгы бо үеде эгелеп белеткеп албас болзусса, бистиң ажылывыс үнө чок чоос болур деп чалгынныг сөс-биле чугаазын дооскан.

Чаа туттунган спорт школазының эжиин дуглаан кызыл кожааны кожуунуң удуртулгазы үзе кескеш, ам-на ынаар ис базып кирген. Ында спортчуларга таарымчалыг байдалды тургусканы каракка-ла көскү, чунар чер, сауна, туалет, спортчу залдар болгаш спортчу херекселдер шыгжаар черлер безин бар.

Школаның езулуг ээзи болур Т. В. Шыгжалдан бо спортчу школага хамаарыштыр ооң

бодалын сонуургадым. Ооң чугаалааны болза мындыг:

— Чүү деп чүү дээр боор, эки-ле туттунган школа-дыр. Бо школаның туттунган сорулгазы болза, бедик мергежилдиг спортчуларны белеткеп үндүрери

болур. Маңаа тенниске, бокска, хостуг хүрешке, тыва хүрешке, хол бөмбүүнге, баскетболга, бут бөмбүүнге, секцияларны ажыдар бис. Тренер-башкылар бар. Мен бодум хуумда амьдыралымны 30 чыл иштинде спорт-биле холбап чор мен. Ийи оолдуг мен. Бирээзи "Восток" командазында хол бөмбүүнге ойнап ту-

таар. Ындыг-ла сорулга-биле боор, Чеди-Хөл кожуунуң төвү Хову-Аксы суурга элээди уругларның спорт школазының бажыңын байырлык байдалга февраль 26-да ажыткан.

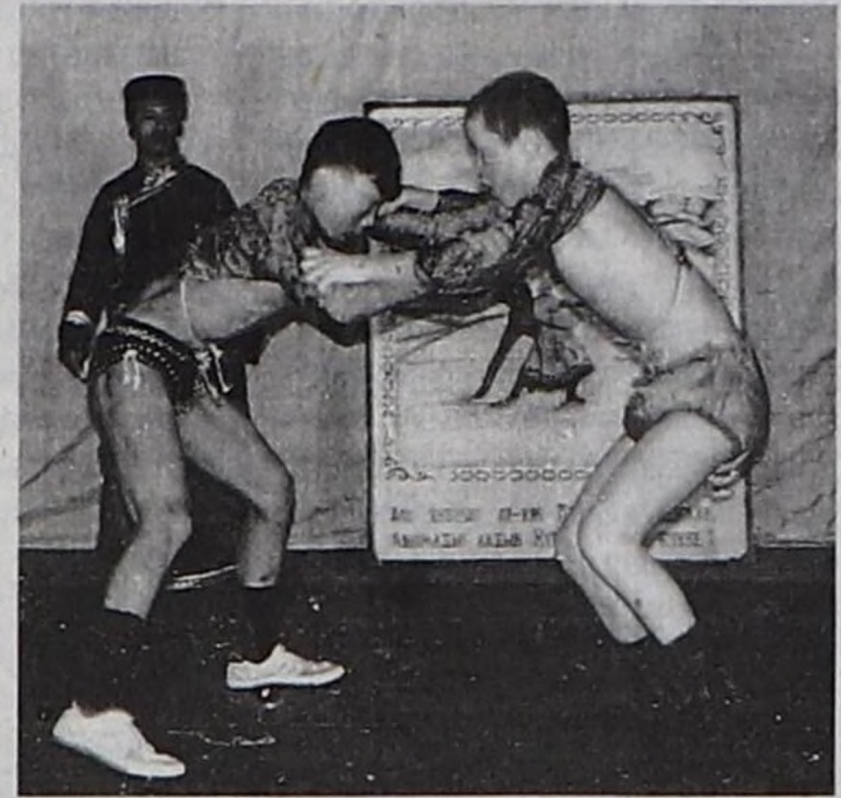
рар, а бирээзи хол — бөмбүүнге тренер-башкы. Өөм ээзи база-ла спорттуң хоочуну кижиги. Спортчу оюннар талазы-биле бирги категорияның судьязы деп атты алган мен. Республиканың спорт болгаш күш-культура комитетиде биле харылзаавыс база быжыг. Бодум хуумда бо школаны ажытканынга өөрүп тур мен.

Спорттуң хоочуну Тамара Викторовнаның амьдыралында спорт көскү черни ээлеп, ооң чурталгазының бир кези бооп турарын ооң хей санныг шаңналмакталдары бадыткап турарын чугаавыс аразында билдим. Спортка ынак башкылыг болурга, оолдар, уругларга-даа солун болуру чугаажок.

Игорь ДАМДАК.

ЧУРУКТАРДА: Хову-Аксында элээди уругларның спорт школазының директору Т. В. Шыгжал; аныяк мөгелер деви; хүреш үезинде.

В. БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

БИЧЕ ГЭС ТУТТУНАР

Адырлар аразының "Инсэг" эртем-техниктиг каттыжышкыны Тожу кожуунуң Ырбан суурга тудар биче гидроэлектри станциязының төлөвилелин тургузуп эгелээн.

Төлөвилел конкурзуңга алды вариант кирген, оларның эн ажыктын шилип алган. Республикага биче ГЭС-терни хөгжүдөр таарыштырыкчы Альберт Ванжаның дыннатканын езугаар алырга, бо төлөвилел Мөнгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хаяда туткан биче ГЭС-тен

эки бооп турар. Улуг соок душкенинден, Кызыл-Хаяда ГЭС-ти ажылдадыр суг сыгыаанындан ооң ажыы эвээжээн-даа болза, ону экижидер арга бар. Дизельдиг станцияларның бир кВт энергиязының өртөө 11 рубль бооп турда, биче ГЭС-ти — 1 рубль 50 көпөөк бооп турар. Кызыл-Хаяда биче ГЭС-ти шын эвес ажылгаан, харын-даа кара өжөгээр хоралыг чорукту болдурган. Биче ГЭС-терни чурттакчылыг хей черлерге тударын уламчылаар.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл суурнуң хоочун чолаачызы, хей ажы-төлүнүң келир үези дээш сагыш салып, хууда арат ажыл-агыйын удуртуп чоруур Эректол Шалович ИРГИТТИҢ март 8-те төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Төрүттүнгөн хүнүң-биле
Дөгеревис байыр сөңнөп,
Аас-кежиин, өөрүшкүнү
Ачавыс сээ йөрээдивис.

Чуртталганы солун кылдыр
Чурттап чор сен, күжүр ачай.
Күзел-соруун бүдүп чорзун.
Хүлүмзүрүүң чайнап чорзун.

Кезээ шагда шак-ла ындыг
Хөглүг чору, сергек чору.
Ажы-төлүң аразыңга
Ам-даа хей чыл, чуртта, ачай.

База чырык чер кырынга хей ажы-төлдү чаяап өстүргөн энэрелдиг эргим ававыс, Маадыр ие, хей уйнуктарының кырган-авазы Дарыймаа Дамбий-ооловна ИРГИТКЕ Частың болгаш делегейниң херээженнер хүнү март 8-ти таварыштыр аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, ажы-төлүнүң аразыңга ам-даа хей чыл чурттаарын чүрээвис ханызындан күзедивис.

Ававысты хинчек черге чедирбес бис,
Арны чырык, хөрээ хостуг, дыштыг чорзун.
Ава кижиги бежен харлыг төлүн безин
Азарганчыг хензиг чаш дег чаптаар чүве.
Ажылдааштың кээринге — аяк шай,
Амданныг чем — Аванарның чылыг караа
Эртенги хүн херели дег, солаңгылаар,
Эргимнелип, чайынналып чырып турар.

Ававыстың биске шаңнаан хайыразы
Арыг, чаагай, нүүрзүрек сеткилинде
Ава — Чер, Хүн дег, дың-на чаңгыс,
Аңаа мөңгө йөрээл ырын ыраажылы.

Хей санныг ажы-төлүңден.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим ынак ачавыс, кырган-ачавыс, өөнүң иштинин идегелдиг чөлөнгийи Шоисал Назыты оглу Күжүгет чырык өртемчеден, бистен хенертен чарлып чоруткан.

Кара-Хөл сумузунуң хоочун чолаачызы, ынак эжиниң чөлөнгийи болуп, хей ажы-төлүнүң адазы, кырган-ачавысты сөөлгү орукче үдежип, ийи дакпыр кажыыдалывысты деңге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен респихэмнелгениң коллективинге, чок төрелдеринге, чолаачыларга, кудаларывыска, чуржааттарывыска, бүгү чонувуска четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Өөнүң ишти, уруглары, күдээлери, кенни, уйнуктарыңдан.

Бистиң эргим хеймер оглуус, дунмавыс, акывыс Арбын-оол Шоисалович КҮЖҮГЕТ хып дээн чалыы назынында бистен чарлып чоруткан.

Сөөлгү орукче үдежип, кажыыдалывысты деңге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Кара-Хөл суму чагыргазыңга, Азиямаа Күжүгет, Радяна Өпей-оол, Амир, Артем Монгуштарга, Хензиг-оол Шолбан, Долбан Херттерге, төрелдеривиске, ооң чаңгысклассчы эш-өөрүңге четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Авазы, угбалары, честези, акылары,
чээннери Күжүгеттерден.

"Шын" болгаш "Сылдысчыгаш" солуннарның коллективтери "Сылдысчыгаш" солунуң кол редактору А. С. Шоюнга ооң улуг чөңгези, "Садыг шугумунуң тергиини" деп херек демдээниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну

Мария Сереновна
ЭРТИНЕНИҢ

хенертен мөчээни-биле ооң чок кижилеринге, уругларыңга, төрелдеринге, эш-өөрүңге ханы кажыыдалды илередип, оларның кажыыдалын деңге үлежип тур.

"ОРИФЛЕЙМ" фирма МАРТ 8-ке!

Эрин чаар помадалар, тушьтар, теньнер, лактар, крем-пудралар, өске-даа чүүлдерни болгаш парфюмну хереглээн шаа-биле садып турар.

Среда хүннеринде каталог езугаар чагыглар хүлээп алып, консультацияларны хүн бүрүде бээр. Адреси: Ленин кудумчузу, 42-27. Телефону 3-80-31.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республикасы Чыраа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш,
С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор —
1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 1-18-10,
компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88,
чагаа килдизи — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери —
1-17-09, тел/факс (394-22)1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар:
3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8250. Чагыг 26.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит",
Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгын саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыялаар.